MIHAI BOTEZ

DILEMELE SPERANȚEI

EDITURA FUNDAȚIEI CULTURALE ROMÂNE

MIHAI BOTEZ

DILEMELE SPERANȚEI

Coperta de FLOAREA ŢUŢUIANU
Foto: EUGEN MIHĂESCU

Editura Fundaţiei Culturale Române
Aleea Alexandru nr. 38
Sector 1, Bucureşti
ROMÂNIA
Tel. 212.25.43; 633.11.62

ISBN 973-9155-44-8

MIHAI BOTEZ

DILEMELE SPERANŢEI

EDITURA FUNDAŢIEI CULTURALE ROMÂNE
Bucureşti, 1994

Pentru Magda,
primul meu cititor şi
martor

ÎN LOC DE PREFAȚĂ

La sugestia prietenilor, am adunat aici parte din textele tipărite în presa din țară înainte de septembrie 1993, când am primit mandatul de a reprezenta România la ONU; au fost lăsate astfel în afara volumului, pe lângă o serie de interviuri date unor publicații, convorbiri consemnate în reviste și răspunsuri la atacurile cu care a fost întâmpinată – de o parte surprinzător de mare (pentru mine) a presei – încercarea mea de a fi de folos țării în care m-am născut, altfel decât simplu locuind în California, și discursurile, și luările de poziție legate de activitatea diplomatică, în care desigur „textul de autor" este greu de distins de mandatul primit din partea forurilor competente.

Autorul acestei cărți nu este deci ambasadorul României la ONU, ci californianul Mihai Botez. Această precizare mă scutește, sper, de obligația rituală de a menționa că opiniile exprimate aici nu angajează în nici un fel Ministerul Afacerilor Externe ori Guvernul României.

În perspectiva timpului, cel puțin unele articole par să nu-și fi pierdut de tot interesul. Destinate unui public larg și deci prin definiție renunțând la limbajul tehnic și la folosirea aparatului științific (autori, citări, formule etc.), comentariile despre reforma economică, de pildă, par chiar mai realiste astăzi, după rezultatele ultimelor alegeri din Polonia, Rusia și Ungaria, decât păreau

entuziaştilor la sfârşitul anului 1992. Şi dacă în paginile unui ziar nu-şi aveau locul citările docte şi invocarea de autori şi cărţi, cititorul informat va găsi singur în comentariile asupra reformei locul unor idei ale pofesorilor americani L. Klein ori J. Sachs, ca şi ale altor cercetători ai tranziţiei (vezi, de exemplu, volumul „A World Fit for People", U. Kirdar şi L. Silk (eds), N. Y. University Press, 1994, cuprinzând şi comunicări prezentate în cadrul unei reuniuni la Bucureşti, volum ajuns recent pe piaţa americană). După cum cititorul familiarizat cu literatura americană asupra democraţiei se va întâlni în textul meu despre proiectul democratic cu unele definiţii ale regretatului meu maestru de la Institutul Hoover, Universitatea Stanford, California, profesorul S. Hook, desigur citat, dar, până de curând, practic necunoscut publicului românesc.

Mulţumesc şi pe această cale tuturor celor ce m-au ajutat în înfăptuirea prezentului proiect editorial. Cei ce au contribuit, într-un fel ori altul, la precizarea ideilor mele despre democraţie, economie (mixtă) ori tranziţie sunt atât de mulţi, încât orice încercare de înşiruire se vede de la început limitată. La seria celor cu care am discutat teme legate de volumul de faţă, în decursul multor ani şi în diferite părţi ale lumii – liste desigur incomplete aflate deja în volumele mele recente, „Românii despre ei înşişi" (Editura Litera, Bucureşti, 1992) şi „Intelectualii din Europa de Est" (Editura Fundaţiei Culturale Române, Bucureşti, 1993) – adaug acum pe generoşii mei colegi de la Universitatea Bloomington, Indiana, unde, la Institutul pentru Înalte Studii, am avut prilejul de a asculta multe opinii interesante asupra tranziţiei, ce părea încă depărtată în anul 1988, când am trecut pe acolo, şi în special pe entuziastul director H. H. Remak, alături de marii noştri compatrioţi, Virginia Zeani, Matei Călinescu, Nicholas Spulber şi Ciprian Foiaş.

Într-un fel, vechiul meu prieten, Andrei Pleşu – intelectual pe care mă simt şi stânjenit să-l includ în vreo categorie, cum sunt cele curente de „distins", „mare" ori „de excepţie" – este naşul acestui volum. El este cel ce m-a convins să ies din rezerva publicistică pe care mi-o impusesem şi pe care în linii mari o respectasem, din decembrie 1989, şi să colaborez la revista „Dilema", pe atunci în proiect. De aici a ieşit rubrica „Spectatorul bine temperat", reconstituită din tabletele săptămânale trimise prin fax din California, descifrate prin bunăvoinţa colegilor de redacţie, aşezate în spaţiile rezervate anterior (din vina autorului, nu totdeauna potrivite cu lungimea textelor, fapt ce a dus la repetate fragmentări) şi, din motive evidente, niciodată verificate de autor înaintea tipăririi, deci lipsite de tradiţionalul „bun de tipar" al vinovatului. Este cu atât mai mare meritul grupului de oameni extraordinari de la „Dilema" care au făcut totuşi ca textele mele să ajungă la cititori. Mulţumesc şi pe această cale colegilor de redacţie, şi în primul rând Elenei Ştefoi. Într-un anume fel, însă, „Spectatorul bine temperat" vede acum pentru prima oară „lumina tiparului" – cum se spune – ca text restabilit şi corectat.

Articolul „Europa 1993" îl are drept naş pe un alt cărturar de excepţie din grupul adunat în jurul Fundaţiei Culturale Române, şi anume pe B. Elvin, care mi-a cerut să contribui la un număr „cu temă" al revistei „Lettre Internationale". Textul comemorativ închinat memoriei profesorului meu, Octav Onicescu, este reluat tot dintr-o revistă a Fundaţiei Culturale Române, Fundaţie condusă de marele romancier şi vechiul meu prieten, acad. Augustin Buzura. Evocarea lui Sabarov este un fragment din ceea ce trebuia să fie Prefaţa *la ediţia română a* Memoriilor *celebrului disident, plănuită a apărea, prin eforturile directoarei Viorica Oancea şi colegilor săi, la Editura Litera; în „România literară" textul actual a ajuns prin bunăvoinţa rafinatului critic*

G. Dimisianu și dăruitei prozatoare și editoare Adriana Bittel, desigur cu sprijinul directorului revistei, prietenul de totdeauna, Nicolae Manolescu.

Fără sprijinul Fundației Culturale Române și al Editurii pe care o patronează, volumul de față nu ar fi fost, prin urmare, nici proiectat, darămite și realizat.

Tuturor le aduc aici mulțumirile mele.

New York, martie 1994

MIHAI BOTEZ

SPECTATORUL BINE TEMPERAT

Îndoieli candide

Se spune că, întrebat de un călător cum ar putea ajunge, de la locul unde se afla, la locul pe care şi-l fixase drept destinaţie, un ţăran irlandez ar fi răspuns: „În locul dumitale, dacă aş vrea să ajung *acolo*, nu aş pleca *de aici*." După care ar mai fi adăugat: „Dar dacă ţii, totuşi ..."

Această istorioară, cu care regretatul prospectolog Bertrand de Jouvenel şi-a început expunerea la Congresul mondial de viitorologie de la Bucureşti, în 1972, sugerând ce nu trebuie înţeles prin prognostică, rezumă, la prima vedere, şi paradoxala problemă a *tranziţiei* în lumea postcomunistă.

Într-adevăr, *destinaţia* pare clară: din eşecul spectaculos al atât de costisitorului proiect comunist, realiştii nu pot trage decât o singură concluzie logică şi anume că normalitatea în curs de regăsire rămâne să fie legată numai de modelul occidental, întemeiat pe democraţie pluralistă şi economie de piaţă, ce la rândul său reclamă proprietate şi iniţiativă privată. *Unde ne aflam*, cel puţin în anul libertăţii 1989 – anul de la care începem să măsurăm tranziţia – iarăşi nu ridică prea multe întrebări, după *peste o jumătate de secol în afara democraţiei* – dacă adunăm anii dictaturilor de dreapta antebelici şi belici, anii timidei pseudodemocraţii sub ocupaţie sovietică (1945 – 1947), anii stângismului moscovit triumfător,

ai stalinismului dejist şi „anii lumină" ai naţional-comunismului ceauşist, ultimii asociind într-o sinteză originală ororile dictaturii de stânga cu miasmele de neconfundat ale celei de dreapta – şi după *peste patruzeci de ani de economie comunistă în afara pieţei,* din care cel puţin ultimele decenii ceauşiste au fost chiar agresiv, aberant, *împotriva* pieţei.

Societatea noastră, ca şi surorile de nefericiri din Europa de Est, de altfel, s-ar găsi astfel în situaţia incomodă a călătorului din istoria irlandeză: într-un *de aici* de unde nu se prea vede bine cum se ajunge *acolo*. Iar tot ceea ce poate afla, de la alţii, asupra drumului de parcurs, nu se îndepărtează prea mult de la comentariul filosofic al ţăranului devenit ghid de ocazie: dar dacă ţinem, totuşi ...

Oare atât de neîndoios de simple să fie toate?

Întâmplarea face ca, în procesul tranziţiei, să nu fiu *actor* – ca toţi cei ce trăiesc în Europa de Est – ci *spectator*[1], chiar dacă *spectator angajat,* cum ar spune R. Aron; iar spectatorii văd de regulă scena *altfel* decât actorii. Însemnările mele, de sceptic mântuit şi de entuziast bine temperat, urmăresc numai să aducă acest *altfel* în dezbatere: nu cu intenţia de persuasiune, desigur, ci cu speranţa că pluralitatea punctelor de vedere şi dialogul lor critic vor limita tabuurile şi vor crea acea libertate de tratare fără de care reala participare rămâne adesea o vorbă goală.

*

* *

Ce observă un analist, cum se întâmplă să fiu eu, în modelul tranziţiei calchiat după istorioara irlandeză, cvasiunanim adoptat în lumea postcomunistă?

1 Din anul 1988 lucrez (şi, evident, trăiesc) în Statele Unite.

În primul rând, ipotezele neexplicitate, dar care condiţionează rezultatul acestor raţionamente aparent fără fisură.

Prima ipoteză este de natură formală şi face apel la cadrul general teoretic şi conceptual al acestor speculaţii: suntem desigur în prezenţa unui model mecanicist al dinamicii sociale, cu tranziţii între „stări iniţiale" şi „stări finale" definite pe traiectorii, într-un univers aş zice newtonian şi nemodern, respins astăzi de marea majoritate a cercetătorilor problemelor sociale. Este un truism să observi că societăţile *nu se deplasează* din loc în loc – în particular, din „stare comunistă" în „stare democrată"; ele se *transformă* şi *evoluează,* modificându-şi structurile şi, posibil, aspiraţiile şi ţelurile. Nu avem a face cu separate „stări de pornire" şi „staţii de sosire" separate; prospectologii ştiu că prezentul, ca „loc de pornire", nu poate fi înţeles fără obiectivele viitoare ale acţiunii, şi că viitorul, la rândul său, nu poate apărea decât din germenii prezentului. *Atitudinea prospectivă,* atât de discutată prin anii '70 – când am primit cu toţii „şocul viitorului", cu expresia lui A. Toffler – în fond *aceasta* propune: nu atât descrierea viitorului – ce rămâne prin definiţie incert şi logic nici nu angajează răspunderea noastră, ci a celor ce vin după noi – ci a prezentului, înţeles însă nu numai ca rezultat al istoriei trecute, ci – mai ales – ca încărcat cu seminţele viitorilor posibili, din care ne rămâne să-i selectăm pe cei dezirabili ori măcar să-i identificăm pe cei indezirabili. Cercetarea-probă şi nepasionată a prezentului postcomunist este într-un fel mai reprezentativă pentru viitor (în particular, pentru viitorul reformei) decât prescrierea de obiective reformiste, justificată de simetrii ori analogii disputabile: numai găsind acele „fapte încărcate de viitor" în realitatea noastră vom fi în măsură să preîntâmpinăm variantele nedorite – cum sunt neofascismul ori colonizarea – şi să încurajăm acele variante pe care cu toţii le aşteptăm, legate de democraţie şi prosperitate.

O a doua grupă de ipoteze neexplicitate în modelul tranziției, calchiat după istorioara irlandeză, se referă la posibilitatea definirii, să spunem exacte; a „destinației" și „stării de plecare".

Destinația pare numai la prima vedere foarte clară: democrația pluralistă și economia de piață se întâlnesc, în lumea de astăzi, în multe variante și nu toate, cred, merită să fie luate drept exemple – și citez, de pildă, cazul Indiei. În plus, analiștii capitalismului modern știu că, în linii mari, după anumite cicluri, perioade în care piața se liberalizează cvasitotal (ca în variantele Reagan–Thatcher) sunt urmate de perioade în care apare un anume dirijism (ca în variantele social-democrate de „capitalism renan"), astfel încât creșterile și acumulările să fie mai echilibrat distribuite, răspunzând și unor necesități sociale. O astfel de dinamică economică este caracteristică unei, să-i spunem, piețe avansate; dar care este varianta ce poate deveni țel pentru lumea postcomunistă? După decenii de etatism, orice dirijism economic apare ca neo ori criptocomunism: „destinația" reformei pare, așadar, nu orice formă de piață, ci aceea absolut liberă – variantă, cum am văzut, temporară în economiile avansate, dar care poate deveni tiranică și dăunătoare în evoluțiile postcomuniste, dacă nu își găsește antidotul firesc, descoperit în mod natural de democrațiile avansate. Tot în rândul confuziilor privind „destinația" voi trece și relațiile complicate dintre democrația pluralistă și performanța economică: să ne amintim astfel că în Japonia, țară a performanței economice, opoziția nu a câștigat niciodată alegerile parlamentare[1] și că una dintre puținele țări neatinse de recesiunea mondială este ... China comunistă (încă!). Să mai înțelegi ceva? Nici *starea de plecare* comunistă nu pare atât de ușor de evaluat, mai ales în perspectiva destinației reformiste. Economiile comuniste erau, desigur, toate în criză; dar unele întreprinderi de stat din

1 Notă în decembrie 1993: între timp, opoziția a câștigat în Japonia ultimele alegeri parlamentare.

Germania de Est erau comparabile, ca eficiență, cu întreprinderi private din lumea liberă, iar agricultura colectivizată din fosta Cehoslovacie mergea mai bine decât agricultura privată din Polonia. Iarăși, realități greu de explicat exclusiv în termeni dogmatici (atât ai religiei de pornire a „zeului Plan", cât și ai religiei de sosire a „zeiței Piață").

În sfârșit, un ultim grup de ipoteze neexplicitate în modelul tranziției, înțeles ca în istorioara irlandeză, se referă la relevanța exemplului occidental pentru lumea postcomunistă: se presupune tacit că o anume analogie istorică poate funcționa și că, eventual cu un start întârziat, țările Europei de Est vor evolua după modelul surorilor mai coapte din Vest (rămânând respectuos în urma lor, firește). Este oare o astfel de analogie realistă? Să observăm numai că, dacă este așa, obiectivele „lumii libere" nu au fost niciodată *democrația pluralistă* și *economia de piață*; acestea au fost numai *mijloacele* prin care s-au atins adevăratele țeluri – și anume *protejarea libertății individuale* și *asigurarea prosperității economice*. Dacă ar fi să urmăm exemplul occidental, nu ar trebui așadar să copiem strategii – care cel puțin teoretic pot duce la rezultate diferite de cele scontate, datorită contextelor noi ori unor ușor de neglijat „efecte de ordinul doi", cum sunt corupția și nemulțumirile sociale – ci ar trebui să ne fixăm și noi aceleași obiective, respectiv *libertatea* și *prosperitatea*. Și să ne găsim singuri strategiile de cost minim cu care să ajungem la ele. Ținând seama și de faptul că, împotriva voinței noastre, am trecut prin coșmarul comunist – iar supraviețuirea dovedește și vitalitate, nu numai demisie și depersonalizare – și că, teoretic, și această experiență-limită ar putea fi fructificată în drumul spre mai bine.

* * *

Sper că cititorul nu mă socoate deja partizan (chiar abil mascat) al autoritarismului politic ori adversar (iarăşi mascat) al pieţei libere datorită unor astfel de comentarii nonconformiste (ce amintesc, curios, şi de pledoariile pentru o „democraţie originală“, nu-i aşa?). Ştiu şi eu, cum ştim cu toţii, că drum înapoi nu există – la dictatură şi la mizerie „ştiinţific“ planificată. Şi înţeleg şi rezervele cu care cei abia scăpaţi de comunism privesc orice seamănă cu o propunere de nou experiment: după atâtea decenii de suferinţă, toată lumea vrea, cât mai repede, *normalitate* – în sensul aplicării întocmai a verificatului model occidental.

Comentariile mele cârcotaşe, de avocat al diavolului, au urmărit numai să atragă respectuos atenţia asupra posibilităţii ca aceeaşi reţetă, cu ingrediente diferite, să ducă la rezultate diferite. Ca în vechea glumă de la Radio-Erevan: ascultătorului care ne întreabă dacă poate aplica reţeta clasică pentru prepararea fazanului cu portocale pentru bibilică cu ceapă noi îi răspundem că, în principiu, sigur, poate, dar s-ar putea ca mâncarea rezultată să aibă un gust diferit ...

DILEMA – Anul I, nr. 1, 14 ianuarie 1993, p. 3 şi nr. 2, 21-27 ianuarie 1993, p. 16.

Terapie ori terapii? Între şoc şi paliative

O metaforă mult circulată astăzi între economiştii ce studiază postcomunismul – metaforă cu conotaţii mai degrabă neliniştitoare, ca toate cele legate de suferinţă şi sănătate – imaginează economiile de comandă comuniste ca nişte organisme bolnave, ce reclamă un tratament special spre a fi scoase din criză şi aduse la starea considerată normală, şi anume, economia de piaţă (în general, sub versiunea anglo-americană asociată cu perioada Reagan–Thatcher). Dar dacă cei ce se cred specialişti în astfel de însănătoşiri sunt în general de acord asupra diagnosticului – căci toată lumea ştie că economiile comuniste funcţionau prost – în privinţa terapiei ce ar trebui prescrise, ei se împart destul de distinct în două grupe. În prima intră adepţii aşa-numitei „terapii de şoc“, ce recomandă măsuri drastice de retragere a statului din economie prin denaţionalizare rapidă şi privatizare generală. În a doua se află cei (după aparenţe, minoritari) ce socot că un astfel de şoc ce poate fi traumatizant trebuie evitat şi că denaţionalizarea şi privatizarea trebuie să fie lente, avantajele unei astfel de politici blânde depăşind dezavantajul evident al prelungirii perioadei de convalescenţă şi deci al amânării însănătoşirii.

Fiecare dintre aceste grupe numără importante personalităţi ştiinţifice, fiecare socoate, fireşte, că dreptatea

este *numai* de partea sa, şi fiecare nu se îndoieşte că doar celălalt greşeşte; adepţii „terapiei de şoc" consideră alternativa nu un adevărat tratament curativ, ci mai degrabă un paliativ, iar adepţii „terapiei lente" cred că „şocul" va destabiliza şi mai mult fragilele economii postcomuniste, arătându-se ineficient pe termen lung. Din rezultatele practice ale reformelor începute până acum (şi, desigur, nicăieri încă desăvârşite), fiecare tabără selectează elemente care s-o justifice. Adepţii „terapiei de şoc" citează evoluţia (din multe puncte de vedere încurajatoare) a economiei poloneze, pe când adepţii „terapiei lente" – dificultăţile reformei în Rusia, Lituania ori Bulgaria. În concluzie deci ţările postcomuniste trebuie să opteze clar pentru una dintre cele două alternative, pare a fi concluzia specialiştilor. Iar faptul că Fondul Monetar Internaţional şi Banca Mondială sunt ferm de partea „şocului" înclină clar balanţa în favoarea lui. Dar este oare corect pusă problema?

*
* *

La prima vedere, raţionamentul pare fără fisuri. El implică însă tacit cel puţin câteva ipoteze. Prima, că o economie modernă – comunistă, postcomunistă ori de piaţă – poate fi reprezentată printr-un singur organism şi că noţiuni ca boală, sănătate, medic ori terapie pot fi aplicate în acest context metaforic fără deformarea fundamentală a sensului realităţii economice. A doua – care în parte derivă din prima – că există o terapie optimă, dacă nu chiar singura posibilă, aptă a ajuta pacientul să învingă boala şi să atingă, în sfârşit, starea de sănătate mult dorită; şi, desigur, că există specialişti-medici ce cunosc această terapie, pe care ar trebui s-o administreze bolnavului fără prea multe discuţii, şi chiar împotriva voinţei acestuia, după bunele tradiţii ale medicinei de totdeauna (în care doctorul, cunoscător, dar tiran, nu prea ţine

seama de văicărelile bolnavului şi-l face bine, spre avantajul lui desigur, cu ori fără asentimentul suferindului).

Rezistă aceste metafore unei discuţii cu argumente profesionale? După părerea mea, mai degrabă nu. Ultimele decenii au fost martorele dezvoltării multor capitole de ştiinţe sociale, şi unul dintre acestea este desigur şi cel consacrat studierii complexităţii şi eterogenităţii. Şi, dacă analogiile biologizante par încă justificate la nivelul întreprinderii, ele se arată mai degrabă artificiale ori chiar deformante, la nivelul unei întregi economii, moderne şi deci complexe, şi eterogene, cum sunt şi economiile de comandă comuniste, şi cele mixte ori capitaliste de piaţă. Mai mult decât atât, răutăcioşii ar putea chiar insinua că reprezentarea unei întregi economii moderne, cu marile sale diversităţi, printr-un singur organism, mărturiseşte un destul de curios ataşament faţă de ideea economiei înţeleasă în spirit unitar comunist – cu creier „de comandă" unic, cu celule, în ultimă analiză, asemănătoare, cu organe specializate, cu distincţii nete între funcţionare „bună" şi „rea"... Iar reforma, văzută ca intervenţie chirurgicală ori tratament medicamentos pe un organism bolnav, sugerează faptul că „răul" poate fi precis localizat şi că, în urma îndepărtării sale (prin terapie de şoc ori nu), organismul se reaşază singur în limitele „normalului", urmând logica comportamentului său sănătos firesc. Sunt aceste condiţii îndeplinite de mozaicatele şi neperformantele economii postcomuniste? Este un truism recunoaşterea faptului că ele nu au fost niciodată sănătoase, spre a fi acum însănătoşite prin terapie. Şi iarăşi îmi pare evident că, în lipsa „comenzii" unice, ele rămân departe de orice comportament organic ori logic, care să justifice metafora noastră.

Iată de ce, în locul asocierii economiei comuniste ori postcomuniste cu un singur bolnav, aş prefera înţelegerea ei ca populaţie ai cărei membri, diverşi, sunt toţi atraşi de aceeaşi maladie. Recâştigarea „stării de sănătate" a grupului face apel, aşadar, nu la *un singur* tratament –

fie el chirurgical ori medicamentos – ci la elaborarea unei *strategii de însănătoşire*, cu tratamente diversificate, ce ţin seama de starea specială a bolnavului şi de forma specifică a maladiei, caracteristică fiecărui bolnav. Iar această strategie trebuie însoţită de educaţia medicală necesară în sânul populaţiei suferinde, chemată nu numai să se supună orbeşte medicilor, ci să coopereze cu specialiştii în vederea recâştigării cât mai fireşti a stării de sănătate mult dorite. Esenţial devine, în această viziune, dialogul medic-bolnav: bolnavul spune şi el medicului „ce îl doare", răspunde desigur întrebărilor şi devine „parte din tratament". Se înţelege de la sine ce importanţă capătă acum încrederea reciprocă dintre medic şi bolnav, deveniţi parteneri şi, într-un anume fel, „consultându-se" reciproc, spre binele comun...

* * *

Părăsind acum câmpul metaforelor, ce diferenţe concrete apar însă între reforma economică văzută drept terapie tiranică, aplicată unui singur organism bolnav – ca în abordările, să le zicem, clasice – şi reforma economică înţeleasă ca strategie liber consimţită de îmbunătăţire a stării de sănătate a unui grup de pacienţi diferiţi, atinşi de aceeaşi gravă maladie?

Să luăm cazul României.

În primul caz, reforma este privită ca trasformare în ansamblul ei, *şi cât mai rapidă*, a unei economii de comandă într-o economie descentralizată, în care iniţiativa şi proprietatea privată sunt presupuse a asigura performanţa şi a aduce astfel prosperitatea. Dificultăţile sunt, desigur, mari: fireşte, nu există nici capital, nici întreprinzători, nici proprietate privată, nici reflexe de piaţă – ca înţelegerea eticii antreprenorului, a pieţei ori a concurenţei. Elementul-cheie al transformării, în special în viziunea Fondului Monetar Internaţional şi a Băncii Mondiale, este denaţionalizarea ori privatizarea.

Succesul reformei pare a se măsura în procentul – din ce în ce mai mare, se înţelege – al privatizării economiei. Se presupune tacit că, atunci când economia va ajunge de tot privatizată, obiectul tranziţiei va fi atins. În condiţiile în care această strategie este asociată cu o guvernare democratică ori măcar neautoritară, se presupune, iarăşi tacit, şi că evoluţia descrisă se bucură de sprijin popular: respectiv, că toţi românii (ori majoritatea) *vor* să se privatizeze, că cei ce vor şi *pot* să se privatizeze, că *efectele* „de ordinul doi" ale privatizării – ca inerentele inegalităţi în venituri ori corupţia de tip mafiot – rămân între limite acceptate de electorat şi, mai ales, că unităţile privatizate vor fi şi *economic eficiente*. Căci, desigur, scopul privatizării nu este simpla transferare a unei economii, oricum falimentare, de pe umerii statului pe umerii unor bieţi particulari, condamnaţi fără scăpare la dezastru ...

Condiţiile de mai sus (privatizare, o guvernare democratică, limitarea corupţiei) ar trebui să asigure acel sprijin popular, şi în particular electoral, fără de care cursul reformei poate fi oricând întrerupt de nemulţumirea populară. Sunt condiţiile de mai sus satisfăcute în România postcomunistă? Dacă apelăm la acel barometru social universal care este presa, opiniile rămân destul de împărţite. Unii români par că vor să „se privatizeze" – şi cât mai repede; alţii, însă, nu. Unii se plâng că, până acum, privatizarea a însemnat practic îmburghezirea – de data asta, cu „acte în regulă" şi pe termen lung – a fostelor elite (partid şi securitate), singurele capabile să profite de actuala conjunctură (să-şi procure capital, să-şi asigure sponsori străini, să-şi utilizeze vechile relaţii spre a obţine informaţii, aprobări şi înlesniri etc.). Mai toată lumea se plânge de corupţie şi de inechităţile vizibile, judecate mai degrabă, paradoxal, cu ochii unui egalitarism de sorginte comunistă, pe care în principiu toţi îl respingem. Celor care se plâng că reforma, înţeleasă ca privatizare, merge prea încet, le răspund cei ce, din contră, o socot imprudent pripită (citând, de pildă, pe preşedintele Ion Iliescu,

ce declara unui ziarist elvețian că jumătate din români trăiesc astăzi mai rău decât pe vremea dictaturii comuniste). Și, după indicatorii economiei – inflație, șomaj etc. – România este în criză ...

Înseamnă oare că *nu* ne aflăm pe drumul cel bun?

După opinia mea, nu. Dar ar trebui să privim reforma nu sub unghiul „clasic" al tămăduirii unui singur bolnav, ci sub acela mai flexibil al unei strategii de însănătoșire într-un grup contaminat. La nivelul unui astfel de grup, „rețetele" nediferențiate sunt ineficiente; și nu atât terapia contează, cât efectul său. Cum s-ar formula astfel de nuanțe în câmpul tranziției economice? Câteva exemple sunt poate grăitoare. Economia comunistă prerevoluționară funcționa lamentabil, după cum se știe; dar de aici nu rezultă automat că *toate* unitățile, atât de diverse, ale acestei economii, privatizate peste noapte, ar merge mai bine. Dacă naționalizarea industriei și colectivizarea agriculturii – ambele forțate – au fost erori piramidale, nu înseamnă însă că denaționalizarea și decolectivizarea (cu alte cuvinte, privatizarea), iarăși forțate și peste noapte, ar însănătoși automat economia țării. Retragerea cât mai rapidă a statului din toate unitățile industriale, ce ar duce desigur la părăsirea unor capacități de producție construite cu imense sacrificii, deși fără nici o noimă, nu pare tuturor un obiectiv economic de dorit[1]. Și bănuiesc că nu sunt puțini cei atrași de încercarea de a vedea ce se poate păstra și dezvolta, ca și ce trebuie abandonat, susținând o vreme structura (chiar artificială) industrială cu care ne-a împovărat dictatura. Întreprinderile de stat, încă neprivatizate, și întreprinderile private nou pornite au astfel șanse de supraviețuire și dezvoltare pe care numai analizele economice – și nu prejudecățile ideologice – le

1 Ele trebuie să fie rezultatele unor analize de tip cost-beneficiu, în care sfera costurilor apare natural extinsă (până la antrenarea unor costuri sociale), iar sfera beneficiilor ar trebui să includă și perspectivele pe termen mediu și lung, nu numai pe cele legate de rentabilitatea imediată. Nu este oare mai ieftin să pierdem ceva acum, spre a câștiga în viitor? – se poate întreba orice analist.

pot evalua realist. Mai departe, îmi pot imagina locuri unde forme liber alcătuite de agricultură colectivizată sunt mai eficiente, cel puțin pentru o perioadă de timp (ținând seama de lipsa creditelor, a tehnologiei și a experienței), decât fermele exclusiv de familie, tradiționale, după cum probabil sunt alte locuri (pe care personal le-aș dori cât mai multe), unde colectivistul, devenit fermier individual, își regăsește demnitatea și prosperitatea de țăran pe care comunismul i le-a furat.

* * *

Concluziile se impun de la sine. O economie de stat cu unități nerentabile nu se deosebește fundamental de o economie de piață cu unități falimentare. Obiectivul reformei trebuie să fie *eficiența;* tot restul – inclusiv privatizarea – trebuie să intre în sfera mijloacelor de atingere a acestui obiectiv. O adevărată reformă înseamnă, într-adevăr, descentralizare și nuanțare, dar aceasta trebuie începută la nivelul analizei. Utilizarea unor concepte ca „industrie" (în ansamblul său) ori „agricultură" (în ansamblul său) – ca și „naționalizare" ori „denaționalizare" (de ansamblu) – înțelese nu ca simple sinteze de date statistice ce însumează situații eterogene, ca în economiile occidentale, ci ca entități considerate organice de studiat și dirijat, demonstrează implicit, după părerea mea, că punctul de vedere al statului continuă să rămână reperul fundamental în tratarea realității economice; căci și îndepărtarea de stat, dorită în această versiune a reformei, îl implică pe acesta, într-un spirit poate opus, dar nu fundamental diferit de cel ce prezida ordinea comunistă. Să depășim perspectiva etatist-comunistă înseamnă să înlocuim aceste abstracții și terapia generală asociată lor prin diversitatea situațiilor de fapt, privite nu sub prisma ideologizantă a *terapiei* generale, ci a descoperirii ori inventării *terapiilor* diverse de maximă eficiență, refuzând *toate* clișeele, de orice fel.

Rolul statului – şi în particular, al legiuitorilor reformei – ar trebui, poate, să se concentreze asupra modului în care această diversitate de terapii posibile, orientate spre eficienţă, ajunge să devină posibilă şi să fie protejată de denaturări periculoase.

... Altfel riscăm să rămânem în situaţia doftorului din poveste, care nu cunoştea decât un singur leac – sarea amară – pe care îl prescria oricui, oriunde şi oricând. Şi care era probabil convins că succesul tămăduirii se măsoară prin cantitatea de poţiune administrată bieţilor bolnavi ...

DILEMA, Anul I, nr. 3, 28 ianuarie – 3 februarie 1993, p. 16, şi nr. 4, 4-10 februarie 1993, p. 16. (Text reconstituit.)

Şocul tranziţiei

Acum vreo cincisprezece ani, inspirat de „Şocul viitorului" al lui A. Toffler, am propus studierea sistematică a unui „şoc al complexităţii", definit prin efectele neplăcute şi frustrante pe care le simţim cu toţii atunci când suntem confruntaţi cu situaţii de analiză şi decizie de nemaiîntâlnită dificultate, fără istorie şi fără analogie, ce ar putea sugera exemple ori soluţii, şi pentru care nici şcoala şi nici experienţa de viaţă nu păreau a ne fi pregătit. Dacă punctul de plecare al popularului demers al lui Toffler era mult evocata în anii '60 „accelerare a istoriei" – constatând că, în urma revoluţiei ştiinţifico-tehnice, astăzi trăim mai repede decât înaintaşii noştri şi că, asemenea piloţilor, trebuie deci să ne pregătim spre a funcţiona corect la astfel de viteze nenaturale, – originea propunerii mele se afla în teoria, mult discutată în acei ani, a „comportamentului antiintuitiv" al sistemelor complexe, dezvoltată în anii '60 la MIT (Boston – SUA) de J. Forrester. Profesorul american observa că revoluţia ştiinţifico-tehnică şi poate mai ales progresele comunicaţiilor au făcut ca situaţiile de analiză şi decizie ce se întâlnesc în lumea reală a „sistemelor complexe" – ca acelea ce descriu funcţionarea unui oraş, a unei regiuni, a unei ramuri industriale şi chiar a lumii în ansamblul său – să antreneze factori mai mulţi şi mai diferiţi decât în

trecut, iar legăturile dintre acești factori să fie și ele mai complicate decât ne-a obișnuit tradiția. Intuiția noastră, chiar cea educată (de învățământul tradițional, desigur), nu funcționează însă, spunea Forrester, dacă încercăm să raționăm cu un număr mai mare decât 4-5 factori simultani, iar „logica" noastră intuitivă nu reușește să depășească schema simplă a analizei cauză-efect; rezultă deci, conchide profesorul american, că intuiția este neputincioasă în descrierea de situații cu un număr mare de factori, și în care relațiile dintre factori sunt guvernate de „bucle logice" (feed-back-uri), fiecare factor putând fi deci și cauză și efect simultan, cum sunt situațiile complexe din lumea modernă. Drept urmare, comportamentul real al lumii în care ne aflăm nu mai poate fi urmărit exclusiv cu intuiția, în tradiția înaintașilor noștri; acest comportament devine astfel surprinzător, nonintuitiv, imprevizibil ori cu expresia lui J. Forrester, *antiintuitiv*. Pentru prima dată în istoria omenirii, mintea noastră singură nu ne mai ajută să înțelegem lumea în care trăim. Și, în buna tradiție tehnocrată a anilor '70, profesorul de la Boston oferea și corectivul: după părerea sa, acesta era calculatorul electronic, acea proteză-amplificator ce, în alianță cu intuiția, ar fi fost singura capabilă să ne ajute să ne recâștigăm statutul (pierdut) de ființe ce pot descrie realist lumea în care se află și pot deci acționa, ca și înaintașii, stabilindu-și obiective posibil de atins și anticipând corect consecințele deciziilor luate.

Dacă în anii '70 – ca și acum, de altfel – eram mai degrabă sceptic față de terapia oferită de J. Forrester drept soluție la comportamentul antiintuitiv al sistemelor complexe, observațiile sale „de pornire" privind dificultățile intuiției mi s-au părut demne de toată atenția, și descrierea „șocului complexității" tocmai de acolo a pornit. Trăind în România și, din rațiuni profesionale, familiarizat cu realitățile „lumii a treia", am văzut poate mai ușor decât alți colegi cât de departe de realitate era speranța cercetătorului american că în câțiva ani simulatorul său electronic cu care „corecta" intuiția va deveni un bun de larg consum – ca mașinile de scris, cum a și spus odată – și că deci pe această cale vom putea să dispunem în continuare, ca și înaintașii noștri, de imagini realiste aspura lumii în care trăim; în schimb, mi s-a părut interesant să cercetez ce se întâmplă dacă folosim în continuare numai intuiția în procesele de analiză și decizie, așa cum de altfel și fac politicienii și alegătorii peste tot în lume, și dacă, prin urmare, acceptăm faptul că toate raționamentele noastre se întemeiază pe imagini imperfecte, distorsionate, false, ale situațiilor cu care viața ne confruntă. Cu alte cuvinte, am încercat să descriu „șocul complexității" și să găsesc eventuale terapii mai apropiate de realitățile politice ale lumii decât de visele tehnocraților.

Ceea ce mi s-a părut interesant atunci a fost multitudinea de aspecte ale vieții social-politice ce puteau fi explicate și descrise prin simpla ignorare a șocului complexității ori prin tratarea sa diletantă pseudoterapeutică. Drept consecințe directe ale ignorării dificultăților generate de complexități îmi păreau în primul rând *aroganța* și *suficiența* ce dominau atunci – ca și acum – scena politică. Puțini politicieni par conștienți de faptul că imaginile (desigur, intuitive) cu care operează sunt aproximative: mai degrabă sunt gata să suprasimplifice realitatea, spre a putea opera cu ea. Discursul politic este deci, inevitabil, rezultatul unei arogante simplificări. În paranteză fie zis, în cazul – din fericire astăzi depășit – al liderilor totalitari, aceștia își puteau permite să și mutileze realitatea, astfel încât realitatea să rămână între limitele de complexitate accesibile intuiției lor, adesea dominată ea însăși de suprasimplificări dogmatice. La aroganța liderilor ar trebui însă adăugate și aroganța, și suficiența cetățeanului „de rând"; căci și acesta pare convins că intuiția sa este capabilă să descrie realitatea, și în consecință judecă, și arbitrează convins că el – și, desigur, numai el – are „dreptate". În paranteză fie zis, pluralitatea

şi diversitatea opiniilor îşi pot găsi aici explicaţii teoretice convingătoare; spre a înţelege intuitiv realitatea, cetăţeanul este obligat să suprasimplifice, şi desigur o realitate complexă poate fi „redusă" prin simplificare în moduri diferite, ţinând seama şi de prejudecăţile sau preferinţele, explicitate ori nu, ale indivizilor – de unde rezultă că pluralismul părerilor este o consecinţă firească a şocului complexităţii. În sfârşit, în acelaşi spirit pot fi cercetate şi aroganţa tehnocratului, şi a populistului, şi multe alte aspecte bizare ale scenei sociale, politice şi culturale contemporane.

Există însă terapii realiste pentru şocul complexităţii, altele desigur decât visurile tehnocrate de corectare a intuiţiei şi de folosire universală a acestor corectoare? La sfârşitul anilor '70, esenţială îmi părea acceptarea faptului că imaginile cu care operăm sunt inevitabil distorsionate şi parţiale şi că *trebuie* totuşi să acţionăm pe baza unor astfel de imagini. Şi atunci terapia ce îmi părea normală implica *dialogul* dintre mai multe puncte de vedere, fiecare în parte posibil a fi întemeiat pe imagini incomplete. Metafora pe care o descopeream nu era desigur cu totul nouă: ea se reducea la vechea fabulă indiană, în care mai mulţi orbi adunaţi în jurul unui elefant cred, fiecare, că se află în faţa altui obiect: cel ce atinge trompa crede că are în faţă o frânghie, cel ce pipăie piciorul socoate că a dat peste o coloană ş.a.m.d. Ceea ce adăugam eu era recomandarea ca orbii să vorbească între ei: credeam atunci, cum cred şi acum, că prin dialog vor reuşi, poate, să descopere pe cine au într-adevăr în faţă ori măcar vor reuşi să afle atât cât să evite să fie striviţi de un reflex natural al obiectului de cercetare ...

... Mă gândesc uneori că traumele psihologice ale tranziţiei de la dictatura comunistă la democraţie ar justifica şi ele termenul de „şoc". De ce oare nu am încerca să descriem şi un „şoc al tranziţiei", drept caz particular al şocului complexităţii? Cred că multe bizarerii ale lumii postcomuniste ar putea fi explicate în acest fel. Deşi mi-e

frică de cei care, ştiind povestea cu orbii şi elefantul, de câte ori pun mâna pe o frânghie strigă că au găsit un elefant ...

DILEMA – Anul I, nr. 5, 11-17 februarie 1993, p. 16.

Statul şi economia: vechi şi noi dezbateri

Victoria democraţilor în alegerile prezidenţiale din SUA (noiembrie 1992) şi instalarea unei noi echipe diriguitoare nu numai la Casa Albă, dar şi în posturile-cheie ale administraţiei americane, au redeschis dosarul unei dispute vechi şi niciodată încheiate: este vorba de rolul statului (ori, mai precis, al guvernului) în proiectarea şi implementarea unei politici economice naţionale. Spre a nu fi greşit înţeles, voi preciza de la început că este vorba de stat democratic şi guvern liber ales, ca şi de economie, evident, „de piaţă"; cazul statului totalitar şi al economiei centralizate, în spiritul de tristă amintire al falimentarei experienţe comuniste, iese de la început din cadrul acestei discuţii[1].

În linii mari, opiniile privind relaţia dintre guvern şi economie pot fi didactic împărţite în două grupe (să mai repet – a câta oară – dificultăţile unei astfel de simplificatoare dihotomii?). În prima grupă intră de regulă cei numiţi (în SUA) *conservatori* (şi sunt, probabil, mai numeroşi în Partidul Republican, învins în recentele alegeri), ce consideră că statul (ori guvernul) trebuie să se

1 Curios, pentru unii comentatori est-europeni aceste nuanţe par să scape: şi în ziare ale exilului românesc am întâlnit „nelinişti" care asociază (după mine, fantezist) tradiţia Partidului Democrat din SUA de (limitat) dirijism economic, cu noi forme (evident periculoase) de socialism ori chiar comunism ...

amestece cât mai puţin (dacă nu, poate chiar deloc!) în treburile economiei. Justificarea de principiu a acestei abordări presupune că, eliberată de orice constrângeri exterioare (de pildă, de natură politică), lumea afacerilor asigură automat prosperitatea naţională, că impozitele (numite, în SUA, taxe) mici au un rol stimulator în dezvoltarea economică şi că rolul guvernului în politica economică rămâne, în esenţă, cel de supraveghetor al respectării regulilor jocului de piaţă. „Guvernul nu poate da soluţii problemelor noastre; guvernul *este* problema noastră", spunea preşedintele Ronald Reagan la începutul primului său mandat – în 1980, propunând limitarea şi slăbirea rolului economic al administraţiei democrate moştenite; doisprezece ani politica americană a rămas condusă de acest principiu. Ceea ce s-a spus mai puţin este că abordarea conservatoare nu înseamnă deloc neglijarea aspectelor sociale şi umane, cum afirmă, uneori, criticii săi; ea postulează însă faptul (într-adevăr discutabil) că, în condiţii de prosperitate şi libertate, societatea însăşi îşi rezolvă problemele sociale şi umane, aşa cum voieşte şi fără să fie obligată să apeleze la instituţiile de stat. Faptul că alocaţiile de stat pentru sănătate, educaţie, ştiinţă ori artă, ca şi pentru protejarea nedreptăţiţilor soartei au scăzut pe timpul guvernării republicane nu înseamnă că aceste aspecte au fost, simplu, ignorate; în tratarea lor s-a pornit, însă, de la ipoteza că, având de plătit mai puţine impozite (din care statul ar fi trebuit să finanţeze astfel de alocaţii), cetăţenii îşi vor alege ei înşişi doctorii şi şcolile. Că marile corporaţii (evident private) vor sprijini, ele, ştiinţa şi arta, şi că organizţiile private vor repara (măcar parte din) nedreptăţile sociale. Şi, esenţial, conservatorii cred sincer că oamenii *preferă* să aibă banii lor, pe care să-i folosească aşa cum vor ei, decât să-i dea statului, ca acesta să-i ajute să-şi rezolve problemele.

În a doua grupă de opinii intră cei ce cred că totuşi este nerealist să socoţi că societatea însăşi se va autoorganiza în spiritul descris înainte şi că este nenatrual să *nu*

folosești puterea statului pentru rezolvarea treburilor publice. Democrații din SUA, în special cei numiți *liberali*, intră în această categorie. Ultimele alegeri au arătat că, în condiții de criză mai ales, americanii – probabil ca toți electorii, de totdeauna și de peste tot – socot și ei că guvernul „n-a făcut destul" pentru ei și că este deci vinovat pentru greutățile lor; urmarea firească ar fi deci că guvernul trebuie să rezolve el ceea ce societatea n-a reușit ea însăși. Noua administrație americană este, hotărât lucru, partizana amestecului statului în economie; programe guvernamentale de amploare – ce desigur nu pot fi finanțate decât prin sporirea impozitelor – promit cetățenilor vremuri mai bune. Și majoritatea americanilor au arătat, în 1992, că preferă să dea mai mulți bani statului, transferând astfel și multe responsabilități privind propria lor viață.

Se poate oare susține că vreuna din cele două opțiuni, prezentate simplificat în încercarea mea de analiză, este superioară celeilalte? După părerea mea, nu. Fiecare grup de opinii este ilustrat de nume mari ale științei economice. Iar istoria Occidentului arată că fiecare din cele două abordări are avantaje și dezavantaje și, într-un fel, se completează. Astfel, politicile conservatoare, de regulă, stimulează economia, dar creează multe probleme sociale legate de inechitatea repartiției veniturilor; în schimb, politicile liberale atenuează tensiunile sociale prin redistribuiri ale veniturilor, dar, pe termen lung, nu încurajează întreprinzătorii, în măsura în care aceștia sunt stimulați de impozitele mici ale guvernărilor conservatoare. Iar „inteligența sistemelor democratice" a găsit, probabil, formula cea mai eficace de rezolvare a acestor probleme prin alternările (inevitabile) de politici, legate de (iarăși inevitabile) schimbări de echipe guvernamentale. Ceea ce îmi pare însă esențial este înscris în acea regulă (nescrisă) ce urmărește *continuitatea* instituțiilor în pofida schimbării proprietarilor și etichetelor. Într-adevăr, statul nu abandonează instituțiile dacă nu are, măcar, convingerea (ce se poate arăta și eronată) că acestea vor fi preluate de sectorul privat; și, reciproc, sectorul privat nu își asumă responsabilități ce îi depășesc posibilitățile și este gata să cedeze întâietate statului, dacă acesta pare a fi un administrator mai priceput. Prejudecăților ideologice, care spun de la început „ce este bine" și „ce este rău" în spiritul abordărilor alternative menționate, li se preferă astfel, în fapt, abordări pragmatice, guvernate de pedestre calcule de tip cost-beneficiu...

... Oare din această experiență a democrațiilor occidentale nu putem învăța și noi, în confruntarea cu dificilele probleme ale tranziției de la economia de comandă la cea de piață? Căci este evident că în lumea postcomunistă sectorul privat este încă slab și deci incapabil să preia multe din instituțiile pe care, de bine de rău, statul le-a susținut sub ordinea comunistă. O strategie economică aptă care să-și propună nu atât schimbări inspirate de ideologii abstracte, cât transformări care să asigure și acea continuitate a unor instituții – de pildă, culturale –, importante pentru prezentul și, mai ales, pentru viitorul țării, este cea care îmi pare cu adevărat realistă. Și care răspunde inteligent și modern întrebărilor mereu repetate, pe toate meridianele, privind rolul statului în economie.

DILEMA, Anul I, nr. 6, 18-24 februarie 1993, p. 16.

Clasamente suspecte

Știrile contradictorii și adesea surprinzătoare ce ajung în Occident din lumea ex-comunistă (ori numai deocamdată comunistă) – cum sunt alegerea unui fost lider comunist drept președinte al Lituaniei, conflictul deschis și destabilizator dintre președintele reformist și parlamentul (mai) conservator din Rusia ori ... marile succese ale reformei economice din China (!) – au drept efect imediat în presa americană publicarea de noi (și actualizate, „la zi") sinteze panoramice ale întregii situații și problematici ale tranziției. Faptul nu ar trebui să ne mire; rătăcit într-o lume postcomunistă pe care nu o înțelege și nu o poate evalua, analistul occidental speră că așezarea fiecărui eveniment într-un context mai larg, istoric și geografic, îl poate ajuta (și pe el, și pe cititor) să fie mai aproape de o descriere obiectivă, decât o simplă înregistrare, cu conotații ce pot deveni arbitrare ori partizane. „Dacă nu putem judeca, măcar putem compara" – pare a deveni deviza observatorilor epocii postcomuniste. Și atunci toată lumea compară: viteze ale reformei, rezultate ale acesteia (în indicatori statistici – economici și sociali), personalități ale liderilor, mentalități și chiar istorii ... Iar, firește, din comparații ies clasamente.

Nu faptul că în marea majoritate a acestor clasamente România – când nu este lăsată simplu „la o parte", Europa

de Est fiind redefinită ca aria ce cuprinde Polonia, Cehia, Slovacia și Ungaria (Germania de Est fiind, desigur, tratată aparte) – apare pe la coadă (fapt ce contrazice imaginea pe care mi-o formasem singur asupra problemei) mi-a sugerat să discut pe scurt legitimitatea unor asemenea comparații; m-a mirat însă cât sunt uneori de luat în serios astfel de oricând posibile clasamente și ce implicații pot avea ele pentru politica Occidentului față de lumea postcomunistă.

Într-adevăr, este o platitudine să observi că oricare două ori mai multe obiecte pot fi, în principiu, comparate – chiar și o portocală și un birjar, cum suna o glumă veche; că oricând dintre doi pomi se poate spune că unul este mai galben (ori mai verde, ori mai roșu) decât altul; mai departe, o largă literatură consacrată indicatorilor sociali – de la J. Delors la J. Galtung și la J. de Neuvfille – a discutat relevanța (relativă) a acestora și implicit a oricăror clasamente întocmite prin compararea lor; și, în plus, n-o să mai repet adagiul francez care subliniază că orice comparație nu este și o dreaptă evaluare.

Și, totuși, auzi ori citești că Polonia se află *înainte în procesul de reformă ori că ritmul în România este prea lent* (oare, în raport cu ce? cu o medie, calculată cum?). Și, dacă astfel de fraze nu ar avea în fond de ce să ne îngrijoreze – căci oricine are dreptul să emită astfel de propoziții discutabile ori abstracții nonanalizabile, cum le numea celebrul meu coleg de la Institutul Hoover, regretatul Sidney Hook – în schimb, faptul că investitorii occidentali le iau adesea în serios, și drept ghid de acțiune, nu cred să ne poată lăsa cu totul indiferenți...

Comentariile ce urmează nu vor decât să atragă atenția asupra aproximațiilor ce se ascund adesea sub astfel de comparații și clasamente „științifice".

Chiar în varianta – discutabilă – în care reforma este privită drept intervenție chirurgicală „de șoc" pe un organism bolnav, mă întreb ce semnificație poate avea „viteza" și comparația întemeiată pe această (singură)

caracteristică. Estė un fapt unanim acceptat că, dacă este vorba de a o asemui cu o operaţie, atunci trecerea de la economia de comandă la economia de piaţă este o operaţie *în mai mulţi timpi*, cum spun medicii; rezultă deci că aceşti timpi depind unii de alţii şi sunt mai degrabă generaţi de reacţia organismului decât de „planul de operaţie" iniţial. Dacă rana nu s-a cicatrizat este oare înţelept să treci mai departe, numai ca „să ţii pasul" cu ceea ce ţi-ai propus la început? Bolnavul nemulţumit poate cere nu numai schimbarea medicului – fapt ce explică desele schimbări de echipe guvernamentale cvasiidentice ce dau celui în suferinţă numai platonica satisfacţie de a se vedea ascultat şi de a-l vedea pedepsit pe cel pe care îl crede responsabil de nefericirile sale ce nu mai trec – dar, mult mai grav, chiar revizuirea diagnosticului şi terapiei. Cazul Lituaniei ori Bulgariei de azi şi, poate, al Rusiei de mâine nu poate fi uşor trecut cu vederea. Rezultă deci că tempo-ul reformei nu poate asculta decât de bătăile unui singur metronom: suportul popular. Şi mă întreb dacă, în această perspectivă, „clasamentele" nu s-ar modifica ...

Iar despre rezultatele reformei ce s-ar putea oare spune? Desigur, magazinele poloneze sunt astăzi pline, mult mai pline decât în trecut. Succesele economiei poloneze, cel puţin după unii comentatori, nu sunt însă atât rezultatul *modificărilor* economiei comuniste moştenite, cât al creării unei *noi* economii, viguroase, de piaţă, şi în special în „golurile" pe care vechea economie nu le acoperea. Nici şantierele de la Gdansk, nici minele şi nici combinatele-mamut nu şi-au găsit rostul în noua economie poloneză; ele deci îşi aşteaptă încă reformatorii. Au înflorit, în schimb, serviciile, cu evidente efecte pozitive (cel puţin pe termen scurt) asupra nivelului de trai. Desigur, cinicii vor insinua că simpla existenţă a mărfurilor nu rezolvă problema calităţii vieţii, atâta vreme cât preţurile ridicate le fac inaccesibile unor largi pături ale populaţiei; şi vor adăuga că pentru muncitorul

polonez faptul că o marfă se află acum la vedere, la Varşovia, şi nu invizibilă, la Paris ori Londra, ca în timpul vechiului regim, fiindu-i în fond la fel de greu accesibilă, nu înseamnă mare lucru. Iar scepticii vor adăuga că, după ani de educaţie egalitară şi propagandă populistă, apariţia unor zone de consum aparent libere, dar cu acces interzis datorită preţurilor prohibitive, poate juca un rol negativ în promovarea democraţiei şi valorilor pieţei. Că, într-adevăr, dacă sub comunsim, cum spunea o glumă, în magazine nu se găsea nimic, dar în schimb frigiderele erau pline (căci oamenii „se descurcau" în marginea legii), acum, în postcomunism, magazinele rămân ostentativ pline, dar frigiderele – goale, lucru greu a mulţumi pe toată lumea. Ceea ce, desigur, nu înseamnă că reforma în Polonia nu reuşeşte; înseamnă numai că orice măsură a acestei reuşite – cum ar fi abundenţa pieţei – este, în principiu, amendabilă ...

Dar dacă apelăm la indicatorii statistici, mai puţin discutabili, dintre cei ce se referă la integrarea economiilor naţionale în tranziţie în economia mondială, ce aflăm? Că în 1992 economia în tranziţie cea mai performantă nu este cea poloneză ori maghiară – prin consens considerate exemple de urmat, ci ... cea a Chinei comuniste (şi încă după boicotul parţial generat de masacrul de la Tien An Men). Riese oare de aici că în clasamentul rezultatelor reformei ar trebui să dăm comuniştilor chinezi, al căror dispreţ pentru democraţie este bine cunoscut, locul de onoare?

În sfârşit, nici una din aceste comparaţii nu face apel la un aspect esenţial, după părerea mea, şi anume la caracteristicile societăţii în discuţie. Medicii ştiu ce importanţă crucială are starea iniţială şi generală a bolnavului în prescripţia unei terapii adecvate. „Dacă aş fi în locul dumitale, cu o ţară mică şi relativ omogenă etnic, şi cu tradiţia ei industrială, aş face desigur ca dumneata", se zice că ar fi răspuns preşedintele rus Boris Elţîn criticilor cehului Vaclav Klaus ce îi reproşa că nu trece destul

de decis la „terapia de şoc"; dar, adăuga rubicondul populist rus, „problemele noastre sunt altele" ...

...Şi mă gândesc, în acest context, câţi dintre criticii României iau în consideraţie „problemele ei" proprii. Căci este de prisos să ne amintim că, sub pavilionul unei gălăgioase independenţe, comunismul a pătruns mult mai adânc în economia şi societatea românească decât în alte părţi. Agricultura noastră, spre deosebire de cea poloneză, de pildă, a fost aproape în întregime colectivizată. Industria noastră, dezvoltată canceros şi fără nici o noimă, urmărind himerele nemoderne ale autarhiei, nu a creat decât o pseudoclasă muncitoare, economic parazitară şi dificil de redirijat după criteriile pieţei. Intelectualitatea noastră, zăpăcită de diversiunea naţionalistă, îşi găseşte cu greu locul într-o societate ce aspiră la normalitate. Iar într-o ţară atât de despotic controlată, ca România ceauşistă, singurele zone vii, ca acelea ale incipientei economii de piaţă (prezente în trecut sub forma primitivă a „bişniţei la negru"), nu subzistau decât cu „voie de la poliţie", fapt ce explică, în parte, şi noile mafii ce par a înflori în condiţiile libertăţii câştigate cu sânge în decembrie 1989.

Şi, totuşi, reforma merge înainte. Parlamentarii se schimbă, guvernele se înlocuiesc, dar, în ritmul nostru şi cu dificultăţile noastre, transformările continuă. Într-o atmosferă de, mai degrabă, pace socială, esenţială pentru recâştigarea normalităţii.

Încercând să explice străinătăţii pătrunderea extremiştilor – de dreapta şi de stânga – în parlament, preşedintele Ion Iliescu declara unui ziar elveţian, imediat după alegerea sa, că jumătate din români trăiesc astăzi mai rău decât în timpul lui Ceauşescu. Înseamnă oare asta că reforma noastră este în impas, cum de altfel sugerează şi tot felul de, cum am văzut, discutabile comparaţii şi clasamente? După mine, nu. Ar trebui însă să schimbăm reperele; şi atunci, în loc de a spune că

jumătate din români trăiesc astăzi mai rău decât în 1989, am observa că jumătatea cealaltă a reuşit fără traume să treacă de şocul tranziţiei. Ceea ce nu este rău deloc.

DILEMA, Anul I, nr. 7., 25 februarie – 3 martie 1993, p. 3.

O parabolă

S-a spus de multe ori că „ieşirea din roşu“ – respectiv din epoca totalitară a partidului comunist unic şi a economiei de comandă – este în egală măsură problema guvernanţilor şi guvernaţilor, că nu numai guvernele ci şi societăţile, în ansamblul lor, trebuie să se modifice radical şi că rezultatele reformei depind esenţial de *relaţiile* dintre cei ce conduc şi cei ce sunt conduşi, în vremurile tulburi ale postcomunismului. Şi, totuşi, se aud încă reproşuri, fie exclusiv la adresa guvernului – acuzat că „nu face destul“ pentru desăvârşirea reformei, fie incriminând exclusiv societatea – care întârzie să înţeleagă importanţa momentului istoric prin care trece şi care, după decenii comuniste în care a fost minţită, rămâne în bună parte sceptică la apelurile reformiştilor, apeluri ce reclamă sacrificii prezente pentru (ipotetice) fericiri viitoare. Cum, totuşi, ar putea fi redusă neîncrederea ce prezidează încă – nu numai în România – relaţiile dintre guverne şi guvernaţi? Mă refer, desigur, nu la utopice şi sentimentale „uniuni naţionale“, ci la aducerea acestor relaţii la nivele ce minimizează blocajele – în care toată lumea pierde – şi permit societăţii să funcţioneze şi, astfel, să progreseze spre normalitate.

Ca în multe dintre problemele ce implică relaţiile a două elemente (în cazul de faţă, guvernanţii şi guvernaţii

în procesul tranziţiei), spectrul părerilor privind „ceea ce ar fi bine să fie“ se întinde între două extreme. La una dintre acestea se află cei ce cred că guvernanţii nu ar trebui să facă (mai) nimic special în afara limitării (ori chiar eradicării) „răului“ trecut şi că guvernaţii eliberaţi vor găsi ei singuri căile normalizării. La cealaltă, îi găsim pe cei ce socot că guvernanţii trebuie să fie esenţial activi în implementarea unor programe reformatoare, inevitabil nepopulare, şi că guvernaţilor trebuie să li se facă „binele“ (pe care, din felurite motive, nu sunt capabili să şi-l vadă singuri) chiar în afara (dacă nu chiar împotriva!) voinţei lor.

În prelegerile mele, folosesc, de obicei, spre ilustrarea situaţiei, următoarea poveste, sugerată de regretatul biolog René Dubos de la Institutul Rockefeller (SUA) – şi cer scuze cititorilor care s-or mai fi întâlnit, în mult-puţinele mele scrieri, cu această istorioară.

Să ne închipuim un lac extrem de poluat de o mulţime de unităţi industriale, ce îşi devarsă deşeurile în apele sale. Încurajaţi de campania pentru protejarea mediului, particularii ce locuiesc în jurul lacului se organizează şi dau în judecată societăţile industriale vinovate de dezastrul ecologic, cerând despăgubiri. Resemnate, societăţile incriminate se hotărăsc să accepte responsabilitatea şi să ajute la „normalizarea“ mediului. O primă variantă – după spusa lui R. Dubos, chiar întâmplată cu un lac din Michigan, SUA – spune că, în aşteptarea verdictului tribunalului, unităţile industriale pur şi simplu au oprit deversarea deşeurilor poluante; şi, spre surpriza tuturor, povestea biologul, lacul, scăpat de rele, a „înviat“ singur, curăţindu-se şi repopulându-se. Morala fabulei – mărturisesc, mult scumpă inimii mele – ar spune deci că, scăpată de poluanţii totalitari comunişti, societatea îşi regăseşte singură sănătatea ori normalitatea; rolul guvernului ar rămâne deci numai să oprească răul totalitar care a pervertit şi intoxicat organismul social. O a doua variantă sugerată de povestirea lui R. Dubos ar fi cea care

face apel la tehnicile de depoluare; cu alte cuvinte, societățile incriminate, cuprinse de remușcări, tratează chimic lacul, transferă eventual flora și fauna din alte părți pentru repopulare ori încearcă – prin lucrări auxiliare – să pună în legătură lacul poluat cu alte ape, limpezi, sperând că amestecul va accelera însănătoșirea. Fiecare din cele două variante are avantaje și dezavantaje. În primul caz, în câmpul avantajelor trebuie, desigur, trecut *firescul:* în ipoteza că apele subterane, limpezi și curate, nu vor întâlni poluanți artificiali, ele vor reface organismul ecologic în cadrul său natural, verificat de secole. În câmpul dezavantajelor însă va trebui, desigur, să trecem ritmul, posibil extrem de lent, de refacere. În al doilea caz, în câmpul avantajelor trebuie să menționăm ritmul normalizării, posibil a fi accelerat; în rândul dezavantajelor însă nu putem ignora, pe lângă costurile ridicate, și pericolele utilizării unor unelte *artificiale* – ca depoluanții ce și ei, în principiu, pot altera mediul (pe termen lung) ori transferul artificial de floră și faună ce poate fi respins de mediul original.

Cititorul va fi observat el însuși câte aproximații ascunde parabola de mai sus și ce dificultăți ridică utilizara unor astfel de analogii în câmpul relațiilor dintre guvernanți și guvernați. Căci, într-adevăr, ce înseamnă *poluare* și *eradicarea ei* în lumea comunistă și postcomunistă? Și ce sens direct poate avea expresia „recâștigarea normalității"? Încercând să răspundem la astfel de întrebări intrăm însă în câmpul eradicării efectelor mentale ale totalitarismului comunist și al prelungirii lor în lumea postcomunistă – ori, cum se spune adesea, al sechelelor comunismului. O problemă ce ea singură ar justifica volume și care depășește, desigur, cu mult, cadrul acestor însemnări.

DILEMA, Anul I, nr. 8, 4-10 martie 1993, p. 3.

Libertate și democrație: în căutarea normalității

Un coleg american, profesor de științe politice, își începe totdeauna cursul privind mentalitatea totalitară cu următoarea anecdotă. Se spună că, în 1938 – deci înainte de războiul ce, desigur, va schimba orice definiții ale „normalității" – un politolog britanic, întrebând care este spectrul opiniilor politice în Germania lui Hitler, primește următorul răspuns de la colegul său berlinez: extrema stângă (comuniștii) și cea dreaptă (monarhiștii) au câte 10 – 12% din electorat; restul se împarte aproximativ egal între centru-stânga (social-democrat) și centru-dreapta (democrații liberali). – Dar cine este hitlerist, atunci? întreabă mirat britanicul ... – Păi, hitleriști suntem cu toții, c-așa sunt vremurile – sună răspunsul berlinezului, spre uluirea (de atunci) a profesorului britanic și nedumerirea (de acum și probabil veșnică) a studenților americani.

... Ceea ce colegul meu voia, desigur, să ilustreze, cu anecdota de mai sus, era faptul că ordinea totalitară o dată instalată perturba (doar temporar și reversibil) „normalitatea societății", definită prin acea repartiție (considerată și astăzi, prin consens, „normală") a opiniilor între stânga și dreapta, dar că ea nu alterează în fond această normalitate. Se subînțelege deci că, o dată totalitarismul – în speță, hitlerismul – îndepărtat, totul reintră în normal

– respectiv, opiniile politice se redistribuie după criteriile firescului, de la extrema stângă la extrema dreaptă.

Poate oare această istorioară să acopere şi realităţile postcomuniste? Cu alte cuvinte, o dată comunismul (ca sistem totalitar cu partid unic) îngropat, societăţile redevin „normale", grupându-şi opiniile politice după spectrul menţionat în anecdota politologului american?

La prima vedere, cel puţin, mulţi par să gândească aşa. Graba cu care, după decembrie 1989, s-a trecut la organizarea de tot felul de partide politice, cu (mai mult) denumiri şi (mai puţin) programe ce acopereau tot spectrul opiniilor (de la stânga la dreapta), sugerează convingerea că astfel de opinii preexistau eliberării de sub dictatură şi îşi găseau acum numai expresia politică; căci, altfel, ar fi fost greu de admis că, în câteva săptămâni, ar fi putut fi conturate grupurile sociale cu interese precis delimitate care ar fi făcut necesare aceste numeroase partide...

Dar aşa să fie oare?

Majoritatea covârşitoare a românilor din anii '90 nu a cunoscut niciodată democraţia, cel puţin sub forma sa modernă, occidentală. Chiar cei născuţi în anii '20 şi-au petrecut „viaţa matură" numai sub dictaturi – cea de la sfârşitul anilor '30, cea din timpul războiului, pseudodemocraţia sub ocupaţie sovietică (1944 – 1947) şi cea comunistă (de atunci, până la eliberarea din decembrie 1989); iar cei din generaţia mea (sunt născut în 1940) ori mai tineri, nu au cunoscut decât ordinea roşie, impusă din afară. Lipsiţi de experienţa directă şi sub influenţa a cel puţin două surse de informaţie asupra trecutului – propaganda oficială şi educaţia (ilegală) din familie – nu este de mirare că românii au astăzi imagini şi păreri diferite despre „dulcea Românie de altădată" – păreri ce se întind de la devastatoare denigrări (nu numai de sorginte comunistă, ci şi de speţă intelectual-critică, în buna tradiţie europeană a nonconformismului) şi până la trandafirii mitizări (având conotaţia uzuală că deci

viitorul mai bun ar trebui căutat în fericirile trecutului). La fel de disputată rămâne, desigur, şi moştenirea politică a României de altădată. Cei din generaţia mea, de pildă, ştiau câte ceva despre marile partide istorice – liberal şi ţărănist (cu nuanţe ce probabil nu erau străine de afilierile de familie) – ştiau desigur ceva şi despre social-democraţie, dar mă îndoiesc sincer că vedeau aici mai mult decât istorie controversată, de regulă irelevantă pentru soluţionarea problemelor ţării, adormite de dictatura roşie; şi în afara marilor lideri istorici – ca Brătianu, Maniu, Mihalache ori Titel Petrescu, nu ştiam deloc „nume proprii", mai ales de contemporani. Auzeam, desigur, de câte o înmormântare a unui respectat, dacă nu chiar legendar martir, supravieţuitor al temniţelor comuniste, şi despre camarazii săi politici ce îl conduceau pe ultimul drum, dar acestea ne păreau mai degrabă inofensive activităţi de bravi veterani decât acţiuni politice. Familia mea a avut simpatii monarhice şi, în parte, ni le-a transmis şi nouă, copiilor – reduse însă la respect pentru o istorie răuvoitor deformată – şi, desigur, depărtate de orice militantism; dar bănuiesc că în alte familii – nu numai comuniste, dar şi legionare ori, cum să le spun, „antonesciene" – imaginile asupra subiectului erau extrem de diferite, şi cei din generaţia mea nu putuseră rămâne probabil total neatinşi de acestea. Cât despre distincţia – după mine, şi aşa discutabilă, căci n-am să înţeleg niciodată de ce după două secole de la Revoluţia Franceză locul unde s-au aşezat iacobinii şi girondinii ar mai trebui încă să marcheze polii politicii – între stânga şi dreapta, ce mai putea înţelege românul, mai ales în anii '80? Era naţional-comunistul N. Ceauşescu la extrema stângă, la extrema dreaptă ori – de neexplicat în termeni clasici de stânga/dreapta – le combina pe amândouă? Şi ce mai rămăsese din partidul comunist era oare de stânga – aşa cum părea în politicile economice – ori de dreapta – cum îl recomandau şovinismul şi xenofobia? Şi etatismul care se instalase (respectiv, cultul statului-naţiune)

erà de sorginte comunistă ori fascistă? Răspunsurile nu erau ușor de dat. Iar „viața mondială" nu părea deloc să simplifice lucrurile. Președinți americani considerați a fi „de dreapta" – ca Richard Nixon – făcuseră, după părerea românului din anii '70, multe avansuri comunismului (de stânga), iar președinți francezi considerați „de stânga" – ca François Mitterrand – se arătaseră mult mai critici cu lumea comunistă decât ar fi lăsat să se ghicească etichetele ideologice; și era greu de înțeles, pentru românul ori polonezul crescut sub dictaturi, cât era acolo „jocul politic" în acțiune și cât rezonanță politică imposibil de explicat exclusiv în termeni de stânga/dreapta. Iar despre „centru", cu diviziunile centru-stânga ori centru-dreapta, ce să mai vorbim? Dictatura nu apelează la toleranță, înțelegere, dialog ori moderație – cel puțin asta este sigur. „Cine nu este cu noi este împotriva noastră" este un slogan care a funcționat, în România cel puțin, aproape o jumătate de deceniu. Este oare de mirare atunci că puțini români, în decembrie 1989, erau înclinați spre toleranță, spre înțelegerea, dacă nu chiar stimularea diversității și spre dialog? Iată de ce simpla răsturnare a dictaturii nu a restabilit „normalitatea" în sensul sugerat de anecdota politologului american; o astfel de coexistență a unor opinii definite și acoperind tot spectrul stânga-dreapta era practic imposibil de imaginat sub ordinea roșie, înlăturată în acel decembrie fierbinte.

... Sunt, probabil, destule voci gata să conteste remarcile de mai sus, posibil a fi considerate elitiste și chiar insultătoare. Se va cita, în replică, credința iluministă că omul se naște liber. Iar erudiții vor menționa nu știu ce trib de indieni americani care preferă să se sinucidă decât să trăiască în robie. Toate acestea sunt, desigur, adevărate. Dar libertate și democrație nu sunt unul și același lucru. Desigur, omul tinde către libertate – și decembrie 1989 a arătat cât de însetat era românul de libertate, iar guvernanții „emanați" de atunci au simțit inteligent asta, restabilind statutul de demnitate și libertate uzurpat de dictatură. Dar, dacă libertatea fiecăruia este naturală, modul în care din libertatea *mea*, din libertatea *ta* și din libertatea *lui* ori a *ei* construim ceva ce convenim să numim *libertatea noastră* și nu stânjenește *libertatea altora* reclamă ceva mai mult decât datul natural. După multe decenii (dacă nu chiar secole) de încercări, de eșecuri și reevaluări, societățile occidentale au stabilit acea structură artificială numită *democrație pluralistă* și care operează, după cum spunea W. Churchill, prost, dar mai bine decât alternativele. În România postcomunistă, ca de altfel în toată lumea de după cataclismul roșu, democrația nu urmează astfel „de la sine" din răsturnarea dictaturii; ea trebuie (artificial) *construită*. Și probabil că aici trebuie căutată cheia regăsirii normalității, cum ar spune Nicolae Manolescu.

DILEMA, Anul I, nr. 9, 12–18 martie 1993, p. 3.

Noua democrație. Note despre proiect

Ce rezultă din observația aproape banală că, pe când libertatea individului pare a fi înnăscută, modul de articulare a libertăților individuale într-un sistem pe care îl numim democrație rămâne o construcție artificială, ce nu trebuie redescoperită simplu, ci mai degrabă reinventată, cum ar spune Vladimir Tismăneanu?

În primul rând, că rezultatul depinde de structura și calitatea proiectului. Și, în al doilea rând, de realizarea acestuia – mai precis, de realizatorii săi. Cu adăugirea, deloc banală, că proiectanții, executanții și beneficiarii proiectului coincid – și, în principiu cel puțin, ar trebui să cuprindă întreaga societate abia trezită din somnul totalitar.

Să începem cu discutarea proiectului „democrația în România postcomunistă“ (ori, pe scurt, „noua democrație“). Din câte știu eu, cel puțin în faza actuală, acesta nu se remarcă prin cine știe ce originalități riscante și deci nu justifică îngrijorări deosebite – de altfel, ca în toată lumea postcomunistă. Intențiile de aplicare a verificatului model occidental al democrației pluraliste sunt clare și cvasiunanim aprobate. Și, ca peste tot în lume, s-a simțit nevoia unui soi de contract pe care proiectantul, executantul și beneficiarul „mersului spre democrație“ se autoobligă să-l respecte: cu alte cuvinte, a unei constituții

care să asigure mersul democratic spre o societate democratică. Această Constituție a fost elaborată și adoptată prin vot popular.

Se poate desigur discuta de ce a fost nevoie de o nouă constituție democratică și nu s-a apelat la Constituția din '23 și ea liberală și democratică pentru vremea ei, deși cu inevitabile prevederi acum vetuste (ce ar fi putut fi însă, probabil, ușor actualizate). Partizanii revenirii la normalitatea înțeleasă în viziunea anului 1923 au invocat – și continuă să invoce – în sprijinul acestei variante, avantajele restaurării fără vot a regimului monarhic, posibil a fi transformat în garantul evident al despărțirii de trecutul comunist și simbol al continuității și legitimității. Tot în favoarea acestei variante (în viziunea susținătorilor ei, desigur) ar trebui trecute câștigarea simpatiei străinătății și încrederii investitorilor occidentali, ca și calitățile de moderator charismatic al unor complicate conjuncturi politice, dovedite de Regele Mihai, în scurta și tulburata sa domnie. Iar celor ce ar reclama consultarea poporului prin referendum asupra acestei restaurări a legitimității este probabil că susținătorii revenirii necondiționate la Constituția din 1923 le-ar răspunde (desigur, discutabil după canoanele democrației) că, așa cum abolirea monarhiei în 1947, la cererea Moscovei, nu a fost făcută prin plebiscit, nici restaurarea ei nu ar cere, cel puțin la început, sprijin popular – care ar urma să fie apoi câștigat treptat, drept consecință firească a performanței monarhice. Adversarii revenirii la Constituția din 1923 (și la regimul monarhic) folosesc argumente clasice ce pun în discuție legitimitatea ordinii monarhice, în general, și invocă îndoielile de pe toate meridianele privind eficiența contemporană a instituției și relevanța concretă a simbolului monarhic într-o Românie din 1990 atât, atât de diferită de cea din 1923 și chiar de cea din 1947. Istoria oferă precedente și exemple ambelor tabere. Astfel, monarhiștii amintesc reinstalarea unor suverani fără consultări populare după înfrângerea nazismului, în al doilea

război mondial, și se întreabă dacă după colapsul comunismului ar trebui să judecăm altfel. Iar republicanii citează îndepărtarea prin referendum a monarhiei din Grecia, ca și faptul că în nici o țară postcomunistă varianta monarhică nu pare să întrunească majoritatea sufragiilor. Cazul cel mai spectaculos ce ilustrează rolul posibil al monarhiei pentru trecerea, în anii noștri, de la un regim nedemocratic la democrație – cazul Spaniei – este folosit, surprinzător, atât de monarhiști cât și de adversarii lor. Monarhiștii, firește, scot în evidență meritele excepționale ale acestei instituții istorice în neutralizarea treptată a inamicilor democrației și în asigurarea unui climat stabil, de dezvoltare organică a pluralismului, întemeiat pe uniunea națională în jurul coroanei. În replică, antimonarhiștii susțin lipsa de relevanță a acestei tranziții de la autoritarism (și nu totalitarism) la democrație pentru problematica lumii postcomuniste; se citează, astfel, faptul (real) că, în Spania, franchismul, autoritarist, ca orice dictatură militară (de dreapta), a menținut piața liberă și chiar o oarecare prosperitate economică, că deci problema crucială a „ieșirii din roșu" a regimurilor comuniste totalitare – și anume reinventarea pieței libere pe ruinele unor falimentare economiii centralizate – nu are analog în cazul spaniol și că, prin urmare, orice alte apropieri rămân discutabile. Sau pot fi citate în mod cu totul diferit de cel invocat de monarhiști. De pildă, din faptul că regele Spaniei a fost educat sub dictatură, că a fost socotit un „produs" de încredere al franchismului și a fost desemnat de însuși dictatorul să-i continue, legitim, „opera" începută în timpul războiului civil, și că aceasta nu l-a împiedicat să se convertească apoi la valorile democrației și să le impună în viața politică a țării sale, se poate trage și concluzia că astfel de evoluții sunt, în principiu, posibile și pot fi și profitabile – îmi spunea odată un est-european, adăugând: de ce oare le-am nega de la început unor foști lideri comuniști, ca Iliescu, Kravciuk ori Elțîn, șansa unor astfel de analoage traiectorii? Iată, desigur, învățăminte ale „lecției spaniole", la care puțini monarhiști s-ar gândi...

Oricum însă cel puțin pentru moment, în România, alternativa monarhie-republică este tranșată: poporul a ales. Noua Constituție cuprinde, desigur, principiile fundamentale ale democrației moderne; în particular, ea cuprinde și posibilitatea schimbării ei, prin vot popular. Desigur, ne putem încă întreba de ce s-a ales o formă ori alta de organizare democratică – și personal, de pildă, cred că o soluție care să dea mai puțină importanță instituției prezidențiale , evitând deci apelul la personalități charismatice, polarizanți greu de găsit în lumea postcomunistă – ar fi fost mai prudentă. Dar nici un observator de bună credință nu poate nega faptul că actuala Constituție a României oferă un cadru normal evoluției, pe căi democratice, către o societate democratică. „Contractul" pare astfel bine alcătuit și „proiectul" rămâne solid, verificat și atractiv. Totul depinde de aici înainte de executanți.

DILEMA, Anul I, nr. 10, 18–24 martie 1993, p. 16.

Noua democraţie. Note despre executanţi

Dosarele

S-a spus de multe ori că în lumea postcomunistă democaraţia nu trebuie, simplu, eliberată de forţele dictaturii ori redescoperită – căci nu este înnăscută, ca libertatea – ci trebuie construită. Şi că particularitatea acestui demers constă în faptul că proiectanţii, executanţii şi beneficiarii proiectului coincid – şi, în principiu cel puţin, ar trebui să cuprindă întreaga societate scăpată de coşmarul totalitar. Înainte am discutat *proiectul* „noii democraţii". Însemnările ce urmează sunt consacrate societăţii, privite ca *executant* al acestui proiect, în covârşitoare majoritate considerat dezirabil şi adoptat prin vot, o dată cu noua Constituţie. *Patru* sunt aspectele ce interesează de regulă în orice analiză a executantului: istoria şi starea sa prezentă, experienţa, competenţa şi ataşamentul său real la proiect. Mă voi opri pe rând asupra lor

* * *

*S-a evocat mult – dar probabil s-a cercetat mai puţin – „starea" societăţii româneşti după decembrie 1989. În perspectiva proiectului „noua democraţie", ceea ce interesează în special rămâne ceea ce poate crea unitate de acţiune, înţeleasă nu ca idilică (şi desigur utopică) „reconciliere naţională", ci ca programatică alianţă în vederea atingerii obiectivelor dorite de toţi; şi,

dacă lista elementelor ce ar trebui să contribuie la această înţelegere terestră rămâne foarte lungă, în schimb cea a factorilor care o perturbă, divizând societatea postcomunistă românească, pare mai scurtă – şi, desigur, începe cu dosarele (la figurat, desigur!) ale trecutului (ca dintotdeauna – vezi perioada postnazistă în Germania, şi de peste tot, vezi ce se întâmplă şi în celelalte ţări postcomuniste). Acesta, *dosarul şi rolul său*, este subiectul comentariului care urmează.

Un ziarist american, întors după Revoluţia din decembrie 1989 din România, îmi spunea că realitatea românească rămâne pentru el un paradox: nu există persoană – publică ori nu – despre care să nu fi auzit de la alte persoane – publice ori nu – că a fost colaborator ori măcar profitor al regimului ceauşist, dacă nu a fost nomenclaturist ori chiar securist. Dar dacă grupul social al celor asociaţi vechiului regim este atât de larg, atunci cum se explică atât faptul că atâţia erau totuşi nemulţumiţi sub Ceauşescu, cât şi faptul că s-au răsculat împotriva lui? – se întreba jurnalistul, adăugând: „Ori regimul comunist se bucura de sprijinul majorităţii populaţiei?"

Nu voi menţiona aici modul în care am încercat – şi sper să fi şi reuşit – să-l conving pe interlocutorul american că greşea în aceste silogisme simplificatoare. Mă gândesc însă că o perspectivă „din afară" asupra problemei ar putea fi interesantă şi chiar profitabilă pentru supravieţuitorii dictaturii, cum suntem în fond cu toţii.

Întâmplarea m-a adus departe de România şi de aceea am să încep cu imaginile emigraţiei asupra „colaborării cu comuniştii". Pentru cei ce au părăsit România înainte ori imediat după instalarea „ordinii roşii", *toţi* cei ce au rămas sub dictatură sunt consideraţi, mai mult ori mai puţin, colaboratori cu, ori măcar atinşi de comunism; iar opiniile se întind de la înţelegerea omenească (căci, cum spune cronicarul, „omul este sub vremi", şi nu invers) până la condamnarea nediferenţiată şi justiţiară ori măcar la neîncrederea generalizată.

Adevărat, pentru cei ce au plecat din România mai târziu, imaginile sunt mai nuanțate; dar și aici este greu de distins rolul „istoriei personale" în stabilirea listelor de colaboraționiști și necolaboraționiști ori chiar ale colaboraționiștilor „buni" – de regulă, rămași printre prieteni, colegi, profesori ori șefi „luminați" – și desigur diferiți de ceilalți, „cei răi". Ceea ce m-a mirat este faptul că aceste liste sunt adesea extrem de diferite, chiar la emigranți venind din același mediu social ori intelectual și de aceeași profesiune. Mai departe, dacă trecem acum la adevăratul subiect al discuției – și anume, românii ce trăiesc în România – din punctul de vedere al celor ce au trecut (din motive politice mărturisite ori nu) prin închisorile comuniste cei ce nu au trecut (mai ales dacă se aflau în condiții analoage celor care au fost întemnițați) rămân dubioși și apți a fi bănuiți de renunțări, compromisuri, dacă nu chiar direct de colaboraționism. Este probabil că și foștii deținuți politici au ierarhiile lor interne și că și aici se distinge între „mai bine" și „mai rău". Apoi, dintre cei ce *nu au trecut* prin închisorile comuniste, cei ce nu au reușit să aibă o viață profesională cuviincioasă îi privesc pe cei care, uneori cu compromisuri și renunțări, au reușit să n-o piardă de tot pe-a lor ori și-au refăcut-o după ani de așteptare, cu suspiciune: oare nu au fost și aceștia „oamenii regimului"? Pentru mulți din cei care, din motive „de cadre", de care cu toții ne amintim, nu au fost lăsați să-și continue studiile în universități și să devină „intelectuali cu diplomă", cei ce au reușit să intre în învățământul superior – mai ales în unele perioade ori în unele facultăți „ideologice", ca filosofia ori dreptul – rămân probabil dubioși; căci, pe lângă întrebarea insinuantă „oare ce i-a atras la filosofie, când ea era marxistă, și la drept, care era școala securității", bănuiesc și cine știe ce „pacte cu diavolul" fără de care „doar știm și noi, că nu suntem proști, că nu se poate!" În raport cu toți cei ce au terminat facultățile, cei ce au făcut cariere universitare ori științifice par iarăși să intre

în categoria favorizaților regimului – și oricine își închipuie că favorurile se plătesc cu ceva, măcar cu obediență, și de aici până la colaborare nu rămâne decât un pas. Aceleași observații pot însoți orice cariere de succes. Pentru mulți scriitori nepublicați, cei publicați și, mai ales, cei admirați și premiați „au făcut probabil jocul" puterii. Șirul exemplelor ar putea fi, desigur, continuat. În raport cu cei (mulți), ce nu au părăsit niciodată România, cei (puțini) ce au primit aprobarea regimului comunist de a călători în străinătate – mai ales cu familia – și s-au și întors sunt desigur dubioși și pentru concetățenii lor, dar și pentru mulți români din străinătate, care au văzut aici semnul de netăgăduit al trădării ori măcar al legăturii cu puterea.

Să mai continui cu exemplele? Îmi pare de prisos. Ele nu urmăresc decât să arate cât de diferite pot fi listele personale de „buni" și „răi", după criteriul cooperării cu defunctul regim comunist. Aș risca chiar a spune că, puținele excepții fiind desigur permise, pentru *orice* român se pot găsi unii mai puțin și alții mai mult asociați cu regimul comunist și că de locul de unde îl privești depinde verdictul justițiar de *demn* a rămâne cu noi în lupta pentru democrație ori *respins*, ca o urmă rușinoasă a unui trecut pe care îl vrem pe vecie îngropat.

Înseamnă oare asta pledoarie pentru o caragialescă împăcare cu pupături și trecere cu buretele peste toată drama unei jumătăți de secol? Doamne, desigur, nu. Eu personal nu pot să nu fac distincția între un profesionist onest, chiar obedient și un oportunist carierist care a profitat de împrejurări, dacă nu chiar le-a provocat prin intrigi și denunțuri, spre a obține succese în meserie, după cum am să deosebesc totdeauna între un poet de curte, lăudător al dictatorului, și un mare poet traducător din lirica universală, chiar dacă ambii au fost publicați ori chiar premiați. Și mie îmi pare nefiresc ca unii pe care îi socotesc ca fiind răspunzători de tragedia în care a fost târât poporul nostru să se plimbe nestingheriți (și uneori

înfloritori) printre victimele care ca și ei, torționarii, au supraviețuit dictaturii. Până aici deci nimic nou.

Ceea ce însă sper să fi subliniat însemnările mele este faptul aproape banal ce spune că, dacă în analiza trecutului există tipurile generale de „bun" și „rău" (în particular: criminal), listele concrete de „buni" și „răi" nu pot fi decât personale și deci discutabile. Iar modul în care societatea își alcătuiește din listele personale, listele ei de „buni" și „răi" depășește posibilitățile indivizilor și face apel la instituții (cele juridice, de pildă) deci la elemente ce și ele ar trebui construite, ca parte din proiectul „noua democrație". Cel puțin aparent deci ne învârtim în cerc închis: pentru a selecta pe cei demni a participa la edificarea democrației, ar trebui să apelăm tocmai la (încă inexistenta) democrație.

Ce concluzii putem trage din aceste observații? În primul rând, firește, că fiecare dintre noi are dreptul – ori, poate, chiar datoria – să nu tacă, să-și facă publice părerile și să încerce a-i convinge și pe alții – cu mijloace cinstite, se subînțelege – de acuratețea vederilor sale privind povara trecutului comunist; și, drept consecință, fiecare dintre noi are libertatea să voteze în conformitate cu propriile opinii, fără a fi suspectat de altceva decât de omenească părtinire. În al doilea rând, din observațiile de mai sus rezultă și că nimeni nu are în principiu dreptul să fie revoltat de faptul că alții – la putere ori în opoziție – nu-i împărtășesc întru totul părerile asupra trecutului și, mai ales, că nu se cuvine să privească astfel de diferențe cu suspiciune, blamând ori sancționând opiniile altora (pe care rămâne îndreptățit, firește, să le critice în limitele urbanității).

Astfel înțelese, ca sugestii de dezbateri publice și nu ca sentințe definitive, deja date de inexistente (și poate chiar imposibile) instanțe, dosarele trecutului vor înceta să aibă, sper, acea devastatoare influență destabilizatoare asupra unei societăți a cărei întreagă energie ar trebui canalizată spre executarea proiectului „noii democrații".

* * *

... Instalat ca prim-președinte civil al Coreei de Sud, după 32 de ani de neîntrerupt regim militar, fostul disident Kim-Young-Sam, ales în numele reconcilierii naționale, cu sprijinul foștilor săi adversari politici, a răspuns astfel celor ce l-au acuzat de trădare morală și pactizare cu inamicul: „Cei ce nu pot pune la un moment dat trecutul în urma lor nu au nici un viitor".

... Este oare aici politicianism cinic ori realism patriotic?

DILEMA, Anul I, nr. 11, 26 martie–1 aprilie 1933, p. 3 și nr. 12, 2–8 aprilie 1933, p. 3.

Noua democrație. Note despre executanți

Experiența

După cercetarea stării prezente, privită exclusiv ca rezultat al evoluției (ori cu metafora folosită înainte, a „dosarului"), un al doilea factor ce intervine în evaluarea executantului oricărui proiect este *experiența în domeniu*. Ce se poate spune însă despre acest factor, în cazul particular al societății postcomuniste privită ca executant al generosului macroproiect social „noua democrație"?

În primul rând trebuie reamintit (a câta oară?) că datorită caracterului său insolit – în care proiectantul, executantul și beneficiarul coincid – „noua democrație" iese din sfera (după părerea mea, definitiv depășită) a ingineriei sociale pe scară mare, cum a fost, cel puțin în termeni tehnici, falimentarul proiect comunist. Nu este vorba, Doamne ferește, de edificarea „conștientă" a unei noi societăți (alta, desigur, decât cea comunistă, dar tot cu dezideratul „perfecțiunii") și cu atât mai puțin de stăpânirea a niscaiva „legi" ori „principii" generale cu care ori prin care, fericirea s-ar pogorî pe pământ; iar dacă un adjectiv pare cu adevărat străin de întregul demers, acesta este, desigur, adjectivul „științific". Spre a deosebi acest proiect insolit de un proiect, să-i spunem, obișnuit, aș utiliza metaforic distincția dintre modul în care, de pildă, cetățenii înșiși își transformă un loc viran într-un parc de distracții și modul în care se construiește un bloc. În prima ipostază – analoagă, desigur, cu aproximațiile pe care cu toții le observăm, „noii democrații" – lipsește și arhitectul, și proiectul detaliat ca atare; în cea de a doua, firește, totul este planificat – dar, de regulă, „din afara" grupului de locatari, invitați numai să aprobe proiectul și să utilizeze rezultatul, plătind, desigur, specialiștilor costul. Dacă astfel de proiecte insolite, cum e cel al noii democrații, nu sunt repetabile, și dacă nici nu există tehnici generale, teoretizate ori izvorâte din experiențe similare, ce ar putea fi cunoscute înaintea începerii proiectului propriu-zis (spre a fi utilizate cu randament sporit față de improvizațiile inevitabile în conjuncturi noi), poate fi folosit termenul *experiență* în construcția noii democrații în societățile postcomuniste?

La prima vedere, cel puțin, răspunsul pe care îl dau mulți comentatori ai realității postcomuniste este afirmativ. Am citit, astfel, în presa română, referiri la „experiența" domnilor Ion Iliescu, Ion Rațiu, Corneliu Coposu ori Radu Câmpeanu, ca și la „lipsa de experiență" a domnilor Emil Constantinescu sau Nicolae Manolescu; am întâlnit comentarii privind, după caz, experiența ori lipsa de experiență a electoratului român – și, în particular, a celui postcolectivist –, ca și aluzii la experiența unor formații politice (de regulă din zona puterii – ca PDSR) în contrast cu lipsa de experiență a altora (în speță, CDR). Dar au astfel de etichete vreo acoperire reală?

Să îndepărtăm întâi confuziile. Dacă avem în vedere o „experiență de viață" generală, este într-adevăr de așteptat (dar nu este neapărat o regulă!) ca aceasta să crească o dată cu vârsta și să introducă deci diferențe între oameni. Dacă ne gândim la experiența într-o anumită profesiune – ca aceea de gazetar ori profesor – iarăși se poate vorbi de diferențe, uneori (dar, iarăși, nu neapărat!) legate de lungimea perioadei petrecute în respectiva profesiune (și aceasta indirect legată de vârstă). Dacă este vorba în general de „lucru cu oamenii", de asemenea vom observa că există profesiuni și conjuncturi ce facilitează aceasta – ca acelea de conducător ori inginer de

întreprindere, ori de șantier, profesor sau chiar ... activist, membru în nomenclatura comunistă – ca și profesiuni ce nu le facilitează – cum sunt cele de om de știință ori scriitor. Dacă ne referim la experiența de scenă ori de televiziune, desigur profesioniștii-actori au mai multă decât oricare alții ș.a.m.d. Dar ce relevanță au toate aceste posibile experiențe personale ori de grup în edificarea noii democrații în societățile postcomuniste? Căci, desigur, nu spunem despre cineva care a jucat fotbal douăzeci de ani și încearcă pentru prima dată să cânte la flaut că este un flautist cu douăzeci de ani de experiență...

În contrast cu opiniile citate deci eu socot că, în raport cu proiectul „noii democrații", experiența lipsește tuturor. Iată câteva argumente.

Nu sunt istoric și nu am nimic special de adăugat la disputele – ce nu datează numai din epoca postcomunistă – privind tradiția democratică în istoria României. Știu și eu, ca toată lumea, că mulți cercetători (ca și mari descriptori, de la Caragiale la Camil Petrescu) au preferat să scoată în evidență imperfecțiunile funcționării modelului occidental, formă fără fond în societatea românească în perioada de dinaintea dictaturilor, și că alți cercetători scot în evidență tocmai ritmurile rapide și remarcabilele succese ale modernizării, silnic întreruptă de dramele secolului – nazismul și apoi comunismul. Argumentele nu lipsesc, nici de o parte, nici de alta. Și, așa cum în *racilele* democrației antebelice mulți văd rădăcinile spirituale ale rătăcirilor de dreapta – nazismul și derivațiile sale ori de stânga – comunismul, rătăciri ce au căutat ambele mântuirea în altă parte decât în modelul întemeiat pe manipulabila voință populară, în succesele ei reale alții văd dovada faptului că acest model „prinsese" și în România, ca peste tot în lume, și că se cerea numai perfecționat, nu înlocuit. Iar cum experiența mea de analist îmi arată că fișierele de date și statisticile pot fi citite și interpretate în moduri diferite, nu cred că vreodată vom fi în măsură să tragem concluzii „definitive"

asupra subiectului. Chiar dacă vom continua disputele privind, de pildă, reala democrație a vieții interne a partidului liberal sub conducerea (ori dominația) Brătienilor sau controversele referitoare la principialitatea unor alianțe electorale ale național-țărăniștilor cu forțe politice declarat nedemocratice ori ne vom păstra rezervele în legătură cu unele dintre metodele de „convingere" a electoratului, cu corectitudinea și cu rezultatele scrutinelor, îmi pare în afară de discuție că, așa imperfectă cum era, democrația românească rămânea mult mai aptă de progres, înțeles în sensul modern al cuvântului, decât dictaturile ce i-au urmat – și mai ales decât sufocantul totalitarism comunist.

Pentru discuția noastră însă nu evaluarea democrației în viața politică de acum o jumătate de secol contează atât, cât efectele ei posibile astăzi. Se poate vorbi de continuitate până în zilele noastre în acest demers democratic? Desigur, nu. Dar se simt oare în România de astăzi urmările tradiției democratice, urmări ce ar îndreptăți ipoteza unei experiențe transmise imaterial, păstrate în stare latentă și posibil a fi folosită în edificarea noii democrații?

După părerea mea, nu. Există, desigur, amintiri – după cum am văzut, destul de diverse și contradictorii – ale democrației românești. Dar dictatura ce a funcționat o jumătate de secol și-a pus hotărât pecetea pe comportamentul indivizilor și grupurilor sociale. Reflexele democrației, atâtea câte existau înaintea dictaturii, au fost paralizate și atrofiate la generațiile mai vechi și nu au fost deloc educate la generațiile mai noi – și rațiunea este simplă: fiindcă nu mai erau necesare și puteau deveni chiar periculoase. Au fost reprimate, astfel, libera gândire și exprimare, simțul critic, nonconformismul de orice fel, încrederea în semeni, în conducători și în societate, ca și sentimentul – fundamental pentru orice democrație – că soarta individului este în mâna sa și că, utilizând tocmai pârghiile democrației, această soartă poate fi controlată

și îmbunătățită. Au fost în schimb educate și cultivate duplicitatea și falsa obediență, suspiciunea, neîncrederea generalizată (în semeni, în conducători, în societate), ca și sentimentul fatalist că „jocul social", prin definiție corupt, nu poate fi în nici un fel influențat de individ și că acesta trebuie să transfere societății grija pentru soarta lui, pe care și-o poate îmbunătăți numai prin supunere și cooperare cu puterea. Toate aceste cuvinte sună rău, știu: dar tocmai aceste reflexe, să le spun negative, au ajutat românilor „să se descurce" în anii dictaturii și să supraviețuiască. În termeni realiști deci apariția și generalizarea lor pot fi privite nu numai ca semne ale decăderii (mai ales morale), ci și ale vitalității, ca orice adaptare forțată la medii ostile. În schimb, se înțelege de la sine că reflexele cultivate sub dictatură pot fi cu greu trecute, cu semn pozitiv, în categoria „experiențelor" ce ar facilita instaurarea „noii democrații".

Am văzut deci că la nivelul de masă al „guvernaților" nu se poate vorbi de experiență democratică, nici măcar în stare latentă: de altfel, peripețiile alegerilor au demonstrat asta – și probabil că nu puțini români nu s-au simțit în largul lor atunci când, după o jumătate de secol de false alegeri cu candidat unic, s-au trezit în situația de a avea opțiuni pe care nu le înțelegeau prea bine și pe care, bănuiesc, s-au grăbit nu arareori să le simplifice după calapodul bine cunoscut, votând în continuare cu puterea, după cum le spunea „experiența" sub dictatură. Dar, dacă la nivelul de masă al guvernaților, reflexele democratice, explicabil, lipsesc, s-au refugiat ele la plutonul eventualilor guvernanți? Oare printre liderii politici există, într-adevăr, unii cu experiență democratică ori unii cu mai multă experiență democratică decât alții?

După părerea mea, iarăși nu. Partidul comunist și organizațiile socialiste în care a lucrat, de pildă, domnul Ion Iliescu cu greu pot fi trecute în categoria celor ce i-au oferit exemple de democrație și i-au antrenat reflexele de lider democrat. Închisorile prin care a trecut domnul

Corneliu Coposu, într-adevăr, după o scurtă carieră politică postbelică, dar într-o Românie cu totul diferită de cea de astăzi, iarăși nu pot fi ușor încadrate în rândul celor ce antrenează reflexele democratice.

Nici militanța anticomunistă în exil nu pare să fi oferit domnilor Ion Rațiu ori Radu Câmpeanu oportunități în exersarea calităților de lideri democrați, și nici universitățile în care și-au petrecut viața domnii Emil Constantinescu, Petre Roman ori Nicolae Manolescu (adevărat, dl. Manolescu având în plus experiența interesantă de la Uniunea Scriitorilor). Șirul exemplelor poate fi continuat, dar fără să aducă nimic nou observației, după mine, esențiale: dacă experiență politică în viața democratică înseamnă în fond participarea la campanii electorale, atunci nici unul dintre actualii lideri politici din România (cu excepția, îmi pare, a domnului Rațiu, care a încercat parcă să facă politică, dar... în Anglia) nu participase, cel puțin ca actor, până în decembrie 1989, la nici o astfel de campanie.

Rezultă că, într-un proces de învățare generalizat (cum ar spune Mircea Malița), după decembrie 1989, când eram cu toții la fel de lipsiți de experiență democratică, iarăși cu toții – guvernați și guvernanți – ne îndreptăm spre „noua democrație". Iar *egalitatea* în perspectiva „lipsei de experiență" nu are de ce să ne neliniștească. Din contră, aceasta introduce o necesară echilibrare a oportunităților în viața politică, benefică la început de drum. Și poate activa toate păturile societății noastre.

Iar tineretul, a cărui lipsă de experiență sub dictatură devine o calitate – căci nu are a se „dezvăța" de reflexele totalitarismului, de care n-a avut timpul a fi contaminat – își găsește astfel, și teoretic, locul într-o Românie pe care a făcut-o posibilă prin jertfele din acel neuitat decembrie 1989.

DILEMA, Anul I, nr. 13, 9–15 aprilie 1993, p. 16.

Noua democraţie. Note despre executanţi

Competenţa

Se poate vorbi despre competenţă în viaţa politică în general şi în edificarea „noii democraţii" în particular?

Să precizăm întâi termenii discuţiei. Voi înţelege aici prin politică activitatea de organizare şi conducere a campaniei electorale ce vizează cucerirea puterii de stat şi apoi de utilizare a mandatului rezultat din alegeri în procesul de administrare a ţării, până la următoarele alegeri. Rezultă deci că avem în mod esenţial de-a face cu doi parteneri: electorii şi eligibilii, ce pot deveni legislatori ori executivi. În mod logic, aşadar, ar trebui să vorbim despre două tipuri de competenţă: competenţa electoratului şi competenţa eventualilor eligibili, desigur ambele politice. În democraţiile, să le spunem, mature, termenii par să aibă o oarecare acoperire: poate nu numai ca urmare a experienţei, este greu de negat că unele electorate (ori părţi ale electoratului) înţeleg mai repede decât altele adevăratul mesaj al eligibilului-candidat, îl evaluează mai exact decât altele pe acesta şi acţionează în consecinţă, după cum unii eligibili-candidaţi simt mai bine decât alţii ce vrea în fond electoratul, îşi reglează mai uşor decât alţii propriile platforme-programe la doleanţele alegătorului şi îşi comunică mai convingător decât alţii mesajul prin care cer sprijinul electoratului. Cu toată dificultatea de a deosebi aici între vocaţie, talent ori pricepere rezultată din experienţă, se poate deci vorbi cu oarecare îndreptăţire despre competenţă politică. Şi, cum în democraţiile occidentale politica a devenit de mulţi ani o profesie (lucru ce nemulţumeşte de altfel pe mulţi şi este adesea interpretat drept o denaturare a principiilor iniţiale prin care naţiunea ar trebui să-şi aleagă reprezentanţii şi conducătorii dintre toţi membrii săi, şi nu dintr-un grup restrâns, special antrenat în acest scop), se poate vorbi desigur despre profesionişti mai competenţi ori mai puţin competenţi, ca în orice meserie. În sfârşit, să remarcăm că în această perspectivă înţelegem mai uşor de ce competenţa politică nu coincide cu alte competenţe, în alte domenii de activitate: nimeni nu socoate că cineva competent în astronomie, de pildă, ar trebui să fie automat competent şi în muzică, nu-i aşa? De altfel, viaţa politică modernă ne oferă mereu astfel de exemple. În Peru, de pildă, un mare intelectual, desigur extrem de competent în treburile literare – mă refer evident la Vargas Llosa – a pierdut alegerile prezidenţiale în faţa unui obscur (până atunci) agronom de origine japoneză, care a opus superbului mesaj democratic al sofisticatului romancier câteva fraze ce nouă ne-ar părea terestre, dacă nu chiar banale, dar care tocmai prin asta s-au arătat mai aproape de aşteptările electoratului şi i-au asigurat victoria. Şirul exemplelor ar putea fi desigur continuat. Nu cred astfel că în epoca modernă în postul de prim-ministru să fi oficiat o personalitate de valoarea ştiinţifică a lui R. Barre, în Franţa, dar iarăşi nu cred că încercarea sa de a face politică a adăugat reputaţiei sale ceva comparabil cu contribuţiile esenţiale la rolul timpului în viaţa economică, care l-au făcut de mulţi ani celebru în lumea specialiştilor. Nici istoria noastră mai veche nu duce lipsă de astfel de exemple: bănuiesc că mari intelectuali ca Nicolae Iorga ori Octavian Goga au lăsat în politică urme mai puţin adânci decât, de pildă, un Ionel Brătianu ori un Iuliu Maniu. În sfârşit, să remarcăm şi legătura greu de ignorat în politică între competenţă şi succes: fără a

socoti, simplist, că acestea se suprapun automat şi că deci măsura (unică) a competenţei este succesul (în alegeri ori în guvernare), nici nu putem neglija total *rezultatul* demersului politic. Un jucător de tenis care pierde (chiar spectaculos) *toate* întâlnirile, cu greu ar putea fi socotit un mare jucător – şi lucrurile nu îmi par foarte diferite în arena politică...

Dacă însă noţiunea de competenţă are o oarecare acoperire în funcţionarea democraţiilor mature, rezultă de aici că ea poate fi aplicată şi în construcţia „noii democraţii" postcomuniste? Mulţi comentatori ai fenomenului postcomunist par să răspundă pozitiv la această întrebare – şi chiar în presa română am întâlnit referiri, de pildă, la profesionalitatea ori competenţa domnilor Ion Iliescu, Radu Câmpeanu ori Ion Raţiu, de regulă pusă în contrast cu lipsa de competenţă (adevărat, explicabilă, în general, prin „lipsa de experienţă", dacă nu chiar de talent) a partenerilor lor, ca domnii Nicolae Manolescu ori Emil Constantinescu. După părerea mea, însă, astfel de aprecieri rămân fără obiect: cu toţii, alegători şi candidaţi, suntem la fel de lipsiţi, pe lângă experienţă, şi de competenţă, în jocul democratic născut de prăbuşirea totalitarismului comunist. Şi dau aici câteva argumente.

Să urmărim întâi competenţa electoratului. În lipsa evidentă a experienţei democratice – care asigură, prin învăţare şi acumulare, un anume soi de pricepere politică – ce ar putea oare aduce competenţă electorului în viaţa publică? Desigur, informaţia şi cultura – politică, economică, juridică – de care a fost lipsit în anii somnului totalitar. Este însă realist să aşteptăm ca astfel de carenţe de cultură şi informaţie, în proporţie de masă, să fie acoperite şi să devină operante în câteva luni ori chiar în câţiva ani? Şi oare cum putem „testa" această competenţă, chiar artificial dobândită? Viaţa politică a democraţiilor occidentale este contradictorie şi stufoasă şi, în plus, mai toată informaţia privind „ce se întâmplă" în alte părţi ajunge la electorul român prin grilele prea-adesea-partizanei prese eliberate ori prin intermediul comentariilor unor proaspeţi politologi, de regulă şi ei angajaţi politic, deci prin „medii" ele însele în (explicabilă şi scuzabilă) criză de competenţă în căutarea profesionismului politic. Să ne resemnăm, aşadar, împreună cu părinţii democraţiei ce cred că, oricum, poporul are totdeauna dreptate şi să acceptăm ca dată starea electoratului „aşa cum este" – chiar dacă în sinea noastră socotim că, lipsit de experienţă şi de competenţă, românul rămâne o pradă prea uşoară demagogilor şi ipocriţilor de toate nuanţele, chiar dacă facem eforturi spre a cultiva competenţa politică a electoratului (cum îmi pare a încerca să facă noua revistă „Sfera Politicii").

Ne rămâne să cercetăm acum competenţa politicienilor. Ar fi, desigur, nedrept să nu remarcăm, de la început, calităţile profesionale (politice) remarcabile ale multor oameni ce-au devenit oameni politici în România postcomunistă – şi citez, astfel, mai degrabă la întâmplare, intransigenţa charismatică a domnului Corneliu Coposu, retorica şi prezenţa telegenică a domnului Radu Câmpeanu, sfătoşenia atrăgătoare a domnului Ion Raţiu, farmecul intelectual al domnului Nicolae Manolescu ori luciditatea pragmatică a domnului Emil Constantinescu, alături de, desigur, siguranţa surâzătoare, atât de des citată, a domnului Ion Iliescu. Aş remarca şi faptul că, în grupul evident mai restrâns al candidaţilor decât al alegătorilor, cultura şi informaţia politică sunt remarcabile, graţie, printre altele, şi numeroaselor călătorii peste hotare şi a „schimburilor de vederi" pe care noii politicieni români, de toate orientările, le-au avut după 1989. (În paranteză fie zis, aş menţiona aici şi pericolele transferului direct de modele, tehnici şi stiluri politice de pe alte meridiane în lumea postcomunistă, şi nu numai în ţara noastră: umorul de inspiraţie politică americană al fostului premier iugoslav M. Panici a fost perceput drept aroganţă de foştii săi concetăţeni, comportamentul de preşedinte de tip occidental autoritar, deşi liber ales, al

lui Boris Elţîn i-a adus acestuia nu numai simpatie, dar şi formidabili opozanţi, iar un slogan de „succes" sigur în alte părţi – ca în SUA ori Franţa – promovând „schimbarea", pare să fi avut efectul opus celui scontat în ultimele alegeri din România). Putem însă vorbi despre o reală competenţă politică la oamenii politici din lumea postcomunistă (cel puţin în 1989), aşa cum vorbim despre profesioniştii occidentali?

Ultimele alegeri din România ne oferă, după mine, un bun prilej de a reflecta la această problemă. Judecând după rezultate, fireşte, domnul I. Iliescu pare să se fi dovedit mai competent decât adversarii săi: dar exact ceea ce l-a făcut să câştige – şi anume acea „limbă de lemn" actualizată în care şi-a transmis mesajul liniştitor de refuz al schimbării în numele moderaţiei – i-a şi îndepărtat o parte a electoratului, esenţială pentru construcţia „noii democraţii", şi anume intelectualitatea şi tineretul (în special cel studios). Astfel, domnul Ion Iliescu şi-a recâştigat în fond electoratul pe care l-a avut în 1990. Candidatul Convenţiei Democratice, domnul Emil Constantinescu, s-a dovedit şi el competent în transmiterea mesajului său, atât de limitat de platforma-program pe care trebuia s-o reprezinte; dar şi domnia sa n-a făcut decât să-şi liniştească propria clientelă electorală şi să-şi îndepărteze pe cei (majoritari) care nu aderau la intoleranta platformă a Convenţiei. Astfel, cei doi candidaţi îmi par „comparabil" competenţi: fiecare şi-a câştigat propriul electorat, care l-ar fi votat probabil şi fără remarcabila sa performanţă personală. Bănuiesc că această situaţie s-a repetat de multe ori la ultimele alegeri – când fiecare candidat şi-a cucerit de fapt propria sa pre-existentă clientelă politică. Şi mă întreb dacă adevărata competenţă şi artă a politicii nu încep abia de aici: de la atragerea nehotărâţilor ori chiar a clientelei adversarului. Dar aici, după cât se pare, suntem cu toţii la fel de nepregătiţi ori lipsiţi de competenţă...

Este acesta un motiv de nelinişte? După părerea mea, nu. Un joc politic în care unii actori sunt „din pornire" mai competenţi decât alţii este inechitabil. Pe lângă explicabila lipsă generală de experienţă, lipsa generală de competenţă în jocul democratic egalizează şansele tuturor în competiţia pentru putere şi guvernare. Singurele diferenţe, adevărat, apar în *vitezele de învăţare* a mânuirii complicatelor conjuncturi postcomuniste. Avantajele obţinute astfel îmi par însă meritate: este firesc ca aceia ce învaţă mai repede să şi câştige...

... Când, după anul libertăţii 1989, scena politică est-europeană a fost invadată de tot felul de figuri noi, total necunoscute Occidentului, un ziarist a exclamat cu năduf: este vremea diletanţilor! Adevărat. Dar ce era în 1989 în lumea postcomunistă în afara diletanţilor, incompetenţi şi fără experienţă în ale democraţiei?

DILEMA, Anul I, nr. 14, 16–22 aprilie 1993, p. 16.

Noua democraţie. Note despre executanţi

Devoţiunea

Nu-mi place cuvântul devoţiune, dar n-am găsit unul mai bun care să descrie pe scurt ultimul factor ce intervine în evaluarea executantului oricărui proiect – şi anume ataşamentul real faţă de acesta. În cazul nostru, când proiectul este „noua democraţie", iar executantul este societatea postcomunistă în ansamblul său, ce putem spune despre devoţiunea poporului pentru democraţie? Este ea reală? Cum se manifestă? Şi oare cum ar trebui să se manifeste?

Să deosebim întâi, ca de multe ori în cadrul acestor însemnări, între guvernaţi şi guvernanţi ori între (numai) alegători şi (posibili) candidaţi şi lideri politici. Şi să urmărim ataşamentul lor faţă de democraţie.

Vrea oare alegătorul român *democraţie* în sensul occidental al termenului? Dacă prin *societate democratică* înţelegem, o dată cu S. Hook[1], o societate în care guvernarea se întemeiază pe consimţământul liber al guvernaţilor, răspunsul pozitiv pare evident şi orice discuţie ulterioară asupra subiectului pare de prisos, dacă nu chiar insultătoare. Şi totuşi este oare alegătorul conştient de importanţa votului său, acordă acest vot după cântărirea tuturor implicaţiilor sale, înţelege să accepte rezultatul scrutinului – chiar dacă acesta nu corespunde propriilor sale vederi ori propriului său vot – şi este gata să numească asta „consimţământ liber dat" celor aleşi să guverneze? Şi, mai departe, este oare alegătorul, redevenit simplu cetăţean în perioadele dintre alegerile succesive, pregătit să accepte, dacă nu să şi sprijine, acţiunile celor democratic aleşi? Înţeleg aici prin acceptare acel „pact social" ce permite tuturor societăţilor democratice să funcţioneze normal între alegeri, deşi pluralismul părerilor politice nu este desigur eliminat prin victorii ori înfrângeri electorale şi deşi campaniile electorale nu încetează practic niciodată.

La aceste întrebări răspunsurile nu sunt uşor de dat. Nici ocuparea Pieţei Universităţii, cel puţin după anunţarea rezultatelor alegerilor prezidenţiale din 1990, şi nici aşa-zisa restabilire a ordinii cu bâta „minerilor" nu pot fi citate drept exemple de înţelegere a mecanismelor democratice. Şi poate că, în faţa spectacolului cu multe accente caragialeşti pe care le prezintă „noua democraţie" mai sunt români care să-şi dorească nu alegeri care *să-i împovăreze pe ei* cu opţiunui pe care trebuie să le opereze şi apoi să le suporte, ci un regim paternalist, care *să se împovăreze el* cu problemele cetăţenilor şi să le rezolve. Tentaţia unei astfel de variante (evident, nedemocratice) este probabil sporită şi de înflorirea până la cote nemaiîntâlnite a corupţiei, în afară de apariţia unor inegalităţi sociale pe care economia de piaţă le produce oriunde, dar pe care prejudecăţile egalitare educate de experienţa comunistă le percep drept nedrepte şi chiar aberante. Nu este astfel de neimaginat ca unii alegători români, dezamăgiţi de sutele de politicieni din sutele de partide ce le cer voturile, dar care par mai preocupaţi de propriile lor afaceri şi orgolii decât de binele public, să dorească un regim mai dur, apt a „face ordine" în acest haos chiar cu preţul trimiterii (cel puţin temporare) a politicienilor în „viaţa civilă" de unde au venit ... Cazul „coloneilor greci", care au sugrumat temporar democraţia în Grecia (1967 – 1974) ori al militarilor care au luat

1 S. Hook, Reason, *Social Myths and Democracy*, Prometheus Books, New York, 1991, p. 285.

puterea în Turcia (1980) – ambele lovituri de stat nedemocratice, dar cu efecte (greu de negat) de stabilizare şi progres economic – pot fi interpretate astfel (după părerea mea, de altfel, în mod extrem de discutabil) ca încercări (reuşite) de asanare a unor societăţi în criză morală, cum pentru mulţi pare a fi România '93. Şi este probabil ca în versiunea autoritarist-paternalistă, ce pare unor români o sănătoasă cură împotriva unei democraţii corupte şi ineficiente, şi monarhia să capete noi virtuţi: alături de eventualii „incoruptibili" militari, personalitatea unui monarh răspunde mai bine ca orice altceva nevoii de protecţie patriarhală, deloc acoperită în jocul democratic.

Să trecem acum la crezul democratic al guvernanţilor ori, mai general, al posibililor candidaţi şi lideri politici. Este oare devoţiunea lor pentru mecanismele democratice necondiţionată? La prima vedere aşa ar părea. De altfel, visul oricărui lider politic este să fie ales democratic – şi chiar dictatori ca Hitler, Mussolini ori Stalin, cu ridicole ambiţii de democraţi „în sens superior" (sic), şi-au exprimat implicit respectul pentru această formă de legitimizare a puterii în societatea modernă. Dar sunt oare candidaţii nenorocoşi, respinşi de votul public, gata să-şi accepte înfrângerile (ca fenomene normale pentru orice joc democratic cinstit)? Şi sunt oamenii politici într-adevăr pătrunşi de însemnătatea competiţiei electorale şi a rezultatului ei? Liderul Convenţiei Democratice, profesorul E. Constantinescu, are, poate, dreptate atunci când reproşează puterii instalate că, tributară încă dogmelor comuniste, consideră opoziţia drept formată din duşmani: dar ar trebui poate adăugat, pentru simetrie cel puţin, şi că în multe cercuri ale opoziţiei cei de la putere sunt priviţi drept criminali, care numai printr-o nefericită întâmplare nu şi-au primit pedeapsa meritată (toate aceste atitudini, fireşte, rămânând „independente" ori numai „invariante" la scrutinele electorale). Tot în rândul reflexelor nedemocratice trebuie trecute şi reacţiile politicienilor faţă de un electorat ce nu aderă la discursurile politice proprii: nu puţine declaraţii după ultimele alegeri, de pildă, au deplâns (dacă nu chiar au insultat) voinţa populară şi nici un înfrânt în scrutin nu şi-a asumat responsabilitatea pentru eşec, aşa cum cere tradiţia democratică. Ascultăm mereu curioase (în ordine democratică) pledoarii pentru „luminarea poporului", care se subînţelege că nu este la înălţimea liderilor, dar mult mai puţine îndemnuri la „luminarea liderilor", care în ultimă analiză, într-o democraţie, ar trebui să înţeleagă şi să reprezinte poporul, şi nu viceversa. Oare poporul ar trebui împărţit în „caste", cum crede (poate în glumă, dar şi asta ar dovedi mari carenţe în ale democraţiei) un intelectual cu funcţii? Să mai continui cu exemplele? Îmi par de prisos.

Mai trebuie oare să adaug cât de mult este tributară încrederea în democraţie celorlalţi factori ce intervin în evaluara executanţilor proiectului „noii democraţii" – şi în special *experienţei şi competenţei* alegătorului şi candidatului? Şi cât de mult depinde această devoţiune faţă de mecanismul democratic de rezultatele concrete, economice şi sociale, ale aplicării „regulilor jocului"? În estimarea acestor rezultate executantul proiectului „noua democraţie" trebuie însă să facă un efort anticipativ, cu bună credinţă şi încredere. Nu *democraţia*, instalată prin decret (de cine? pentru cine?), rămâne cadrul abstract de referinţă al progresului, ci *democratizarea*, înţeleasă ca proces, în care singura evaluare realistă rămâne aceea ce se referă la sensul general al evoluţiei, şi nu atât la stările succesive intermediare.

Astfel privită, încrederea (ori devoţiunea) în virtuţile democratizării nu are de ce să fie pusă în discuţie de imperfecţiunile actualei democraţii. Şi această devoţiune rămâne un factor esenţial în progresul lumii postcomuniste.

DILEMA, Anul I, Nr. 15, 23–29 aprilie 1993, p. 16

Noua democrație. Note despre beneficiari

Societatea postcomunistă nu este însă numai proiectantul și executantul „noii democrații", dar și destinatarul (ori „consumatorul") ei. Justifică însă analizele cost–avantaje denumirea de *beneficiari* pentru cei antrenați în procesul dificil al democratizării? Sau din contră, cum ar spune amicul lui Caragiale din schița „Statistica", ilustrul american Bob Schmecker, suntem, de fapt, mai toți „în pagubă"?

Voi încerca deci să explorez, pe rând, *costurile* și *avantajele* răsturnării comunismului și ale primilor pași pe drumul (lung și greu, mai trebuie adăugat?) al democratizării. Căci numai comparând aceste ipotetice consecințe ale noii căi pe care s-a antrenat lumea noastră putem vorbi, cu oarecare îndreptățire, de beneficii și beneficiari...

Costurile trecerii de la dictatură la democrație și de la economia de comandă la economia de piață se arată a fi în toată lumea postcomunistă mai ridicate decât s-a crezut, cum spunea odată V. Havel – și nu există, desigur, motive pentru care România să fie altfel decât toată lumea. Aș menționa însă, că, datorită caracterului insolit al răsturnării comunismului în țara noastră – și anume, pe cale violentă, și nu „amiabilă", ca în celelalte țări ale defunctului lagăr socialist – ca și datorită dificultăților

unice de umplere a vidului de putere creat prin dispariția dictaturii, în România costurile nu pot să nu pornească de la ireparabilele pierderi de vieți omenești – atât în acel însângerat decembrie 1989, cât și după aceea, în tulburările etnice ori sociale (de pildă, de la Târgu Mureș ori București, cu ocazia „mineriadelor") – spre deosebire de costurile aceleiași tranziții, dar pe cale pașnică, în Cehia, Slovacia, Ungaria ori Bulgaria. Este un adevăr dureros, pe care societatea românească, în ansamblul său, nu l-a uitat – și nu pierde nici o ocazie de a și-l reaminti – și care s-ar putea să joace un rol mult mai important decât cel pe care i-l acordăm acum în stabilitatea politică viitoare a țării.

Dacă însă depășim costurile în sânge (de necompensat prin nici un fel de beneficii, în termeni raționali), analizele și comparațiile devin posibile.

Câteva banalități sunt de neevitat. Prima se referă desigur la caracterul personal (și astfel subiectiv) al oricărei evaluări. Mi se pare astfel firesc ca, de pildă, fostul demnitar comunist din 1989, ce și-a pierdut toate privilegiile și se vede redus la situația de modest pensionar în 1993, să gândească altfel decât fostul modest pensionar din 1989, devenit (datorită meritelor politice din anii '40 ori închisorii din '50) vedetă politică în noul parlament din 1993, după cum iarăși nu mi se pare straniu ca fostul muncitor din 1989, rămas tot muncitor ori poate chiar șomer, să vadă lucrurile diferit de fostul gestionar din 1989, ajuns multimilionar în 1993, în urma unei rapide și eficiente privatizări. A doua banalitate privește distincția dintre costurile și beneficiile în plan material și nematerial, dificultatea separării acestor planuri și modul diferit în care oamenii le acordă pondere în viața lor. În sfârșit, o a treia banalitate privește relația – în practică greu de precizat – dintre „termen scurt" și „termen lung". Într-adevăr unele costuri „pe termen scurt" pot fi convertite în beneficii „pe termen lung" și, invers, ceea ce pare a fi beneficiu pe termen scurt poate ascunde mari costuri pe termen

lung. Menţionarea acestor aspecte banale şi aparent contradictorii ale analizei cost-beneficiu în instalarea noii democraţii nu poate însă altera cu nimic rezultatul de netăgăduit al cercetării sociologilor; şi sondajele, repetate, arată că, deşi spectrul opiniilor privind oportunitatea schimbării rămâne destul de larg, majoritatea rămâne favorabilă tranziţiei. Citez astfel (din superbul articol al lui Octavian Paler, „Restauraţia între mit şi realitate") rezultatele unei anchete recente ale Centrului Independent de Studii Sociale şi Sondaje: 58% din români cred că răsturnarea vechiului regim a fost în folosul ţării, 19% – în dauna ţării, 19% – nu ştiu, 4% – nu au răspuns la întrebare. Să ne amintim şi de faptul că, cel puţin în declaraţiile oficiale, nici o forţă politică importantă din România nu îşi propune formal revenirea la ceea ce a fost înainte de 1989, deşi întâlnim în foruri unii politicieni ce deplâng (unele) faţete ale comunismului şi ale defunctei dictaturi.

Rezultă de aici, oare, că majoritatea societăţii noastre este în fapt beneficiară a „noii democraţii" şi susţinătoare activă a noului drum, deschis în decembrie '89? Şi că analizele cost – beneficiu dovedesc aceasta pentru circa 2/3 din populaţie, cum sugerează sondajele şi că deci teama de restaurarea comunismului rămâne exagerată?

După părerea mea, da.

Vor mai fi poate români care, în faţa rafturilor pline de mărfuri cu preţuri greu accesibile majorităţii populaţiei, îşi vor aminti cu nostalgie de rafturile cu mărfuri într-adevăr ieftine (dar care lipseau) din anii '80; dar, mă întreb dacă analiza datelor nu arată că, în medie, situaţia nu este mai rea, chiar în această etapă grea a tranziţiei, decât în anii din urmă ai ceauşismului. Cetăţeanul nu este mai „departe" de mărfuri acum, din cauza preţurilor, decât era atunci, din cauza penuriei; raportate la puterea reală de cumpărare, preţurile „la negru" din anii '80 (incluzând reţeaua ilegală de desfacere, cu costurile ei morale şi sociale) nu sunt cu totul incompatibile cu

preţurile „liberalizate" de azi; iar dacă la preţul „oficial" al produsului s-ar adăuga şi costul timpului necesar procurării lui – căci să afirmi că 1 kg de carne costă 40 lei înseamnă ceva, şi să afirmi că 1 kg de carne costă 40 lei, plus 8 ore de coadă, înseamnă cu totul altceva – cred că preţurile anilor '80 nu ar mai părea atât de atrăgătoare, cum lasă să se înţeleagă uneori nostalgicii.

Mai departe, vor mai fi fiind, poate, români care, obligaţi de noua piaţă a muncii să-şi dovedească efectiv competenţa în competiţie cu alţii, să lucreze, să înveţe, să descopere şi să vândă – spre a-şi menţine locul în producţie, nu numai spre a câştiga – îşi amintesc cu duioşie de dulcea viaţă din întreprinderile socialiste, când, fără frica şomajului, „ziua trecea, leafa mergea şi noi cu drag munceam". Fără să înţeleagă, nici măcar acum, retroactiv, că acea muncă „duioasă" era cea care ducea la penuriile de tot felul de care tot ei, atunci, se plângeau...

Şi se vor mai găsi, poate, români, care, după decenii de predici superficial egalitariste – ce prescriau, nefiresc, utopic şi în ultimă analiză extrem de costisitor, ca harnicul şi leneşul ori competentul şi incompetentul să fie „cam la fel" răsplătiţi pentru ceea ce fac – să nu înţeleagă că, într-o economie eliberată de chingile centralizării, succesul nu este neapărat blamabil, iar inegalităţile – de venituri ori de statut – devin regula, şi nu excepţia. Şi să se gândească nostalgic la mizeria poate mai egal distribuită în anii '80, dar tocmai prin aceasta incapabilă să se convertească în prosperitate, după cum au dovedit-o eşecurile economiilor de comandă ce propovăduiau neteziri artificiale...

Şi – ceea ce eu personal, recunosc, înţeleg mai greu – se vor mai găsi români care să creadă că *beneficiile libertăţii* – de opinie, de exprimare, de asociere, de călătorie ori de emigrare – nu pot compensa greutăţile materiale ale tranziţiei, ca şi dificultăţile reconstrucţiei morale prin care trece ţara, devenind astfel capabili să

compare vremea tulbure, într-adevăr, a anilor noştri cu liniştea anilor '80 – linişte atât de înrudită cu liniştea puşcăriei ori cimitirului...

În sfârşit, se vor mai găsi, poate, români care să considere că responsabili de toate necazurile lor (reale) din perioada tranziţiei sunt reforma economică şi tânăra democraţie pluralistă – fără să înţeleagă că, în conformitate cu aceeaşi, să-i spunem, logică, pacientul ieşit din operaţie şi aflat în sala de reanimare ar trebui să-i facă pe medici şi pe, desigur, neplăcutele medicamente, vinovaţi de suferinţa lui şi să regrete perioada de dinaintea operaţiei (când, poate, durerile – temporare – postoperatorii nu erau atât de mari, dar boala l-ar fi răpus cu siguranţă)...

Dar astfel de români – al căror număr, sper eu, va descreşte o dată cu progresele reformei economice şi asanarea democraţiei – rămân, aşa cum arată şi sondajele, în minoritate absolută (chiar dacă sunt zgomotoşi şi turbulenţi); sunt divizaţi, atât după motivaţiile (diferite) ale nemulţumirii faţă de România '93, cât şi după ponderile pe care le acordă diferitelor faţete ale de-ei-definitei „crize" (ca: pericolele externe, şomajul şi inflaţia ori corupţia şi „mafia" democraţiei); şi nu se pot aduna deci decât *contra* a „ceva" ori contra „cuiva", fiind în fond incapabili să propună o alternativă la democraţie pe care s-o transforme în program electoral cu şanse de reuşită în scrutin. Aşa cum sunt ele acum, firave şi perfectibile, instituţiile „noii democraţii" româneşti sunt deci cele ce, reprezentând majoritatea beneficiară a noului curs al istoriei necesare, ne protejează de (im)posibile restaurări şi ne asigură calea spre mai bine.

DILEMA, Anul I, nr. 16, 30 aprilie–6 mai 1993, p. 16.

O noţiune uitată: democraţia economică

Dacă prin societatea democratică înţelegem acea societate în care guvernarea se întemeiază pe acordul liber exprimat al guvernaţilor, înseamnă că orice se opune acestei libere exprimări trebuie privit ca obstacol la democraţie. Şi din rândul acestor posibile obstacole nu pot lipsi cele ce implică dimensiunea economică: căci orice formă de presiune economică asupra individului îi poate, teoretic, limita acestuia dreptul la liberă exprimare. Urmează deci că, oriunde formele democraţiei politice operează într-o societate în care economia scapă oricărui control politic, aceste forme pot, în principiu cel puţin, să fie pervertite. Democraţia politică nu poate funcţiona acolo unde diferenţele în puterea economică sunt atât de mari, încât un grup poate manipula alte grupuri prin mijloace strict economice, deci extrapolitice. Adevărata democraţie politică implică deci dreptul guvernaţilor de a controla – prin reprezentanţi, desigur – politica economică. Ajungem astfel la conceptul (mai degrabă uitat, după impresia mea) de *democraţie economică*: aceasta se referă la dreptul comunităţii, organizată ca *producători* şi *consumatori*, de a-şi stabili strategia dezvoltării economice. Orice alte probleme – privind formele de proprietate şi sferele lor de cuprindere, ca şi organizarea şi conducerea vieţii economice – ar trebui apoi să fie rezolvate (demo-

cratic) ținând seama de cel puțin două criterii extraeconomice: de modul în care orice soluție asigură abundența de bunuri și servicii pentru cea mai mare parte a grupului social considerat (abundență fără de care democrația politică rămâne în bună parte o vorbă goală) și de modul în care această soluție întărește însuși procesul democrației (politice), așa cum a fost el definit înainte.

Văd, deja, pe cititorul român, sensibilizat de retorica „pieței libere", urmărind cu suspiciune raționamentele de mai sus: nu seamănă ele amenințător cu așa-zisa logică (non-economică) a socialismului populist și chiar egalitar, dacă nu chiar a comunismului, de care facem atâtea eforturi să ne despărțim?

Desigur, nu. Să observăm întâi că economia comunistă de comandă iese de la început din sfera democrației economice, așa cum a fost definită aici. Într-adevăr, nu este nevoie să mai repet că ordinea comunistă, în România cel puțin, nu a fost instalată democratic prin voința liber exprimată a alegătorilor; prin urmare, nici politica economică comunistă – și, în particular, distrugerea economiei de piață ce opera în anii '40 și înlocuirea ei, cu imense jertfe, printr-o falimentară economie de comandă ca rezultat al naționalizărilor și colectivizărilor forțate – nu au fost rezultatul consultării libere a societății. În plus, este evident că, într-o economie comunistă (de stat), minoritatea ce controlează statul (partidul comunist și conducerea sa) are puterea discreționară de a controla întreaga viață economică și socială; mai trebuie oare adăugat că în astfel de condiții voința alegătorului nu numai că nu este liberă, nu numai că este influențată de factori extrapolitici, dar rămâne total dependentă de capriciile puterii? Și mai ales după prăbușirea spectaculoasă a economiilor centralizate, cu dezvăluirea realităților atâta vreme denaturate de o nerușinată propagandă, mai este oare necesar să remarcăm că abundența nu numai că nu a ajuns niciodată la „cei mulți", dar, din

contră, a fost înlocuită, pentru cei mulți, de mizerie planificată pe termen lung?

Pe o posibilă scală abstractă de la totalitarism la democrație, așadar, economia de comandă comunistă rămâne expresia cea mai evidentă a totalitarismului economic, deci se află exact la polul fundamental opus *democrației economice,* așa cum a fost aceasta definită înainte.

Trebuie apoi adăugat că democrația economică este compatibilă cu soluții „de stânga" și „de dreapta" (economică), exact așa cum democrația politică rămâne deschisă la guvernări „de stânga" ori „de dreapta" (politice); cu alte cuvinte, că ea nu face obligatoriu apel la demersuri social-democratice în viața economică, așa cum ar putea părea unui observator grăbit. Aș spune deci că ea nu oferă decât un cadru în care piața se socializează și chiar se umanizează, rămânând sub controlul comunității. Și este, desigur, de prisos observația că, așa cum se întâmplă și în viața politică, o strategie stabilită în mod democratic nu este neapărat „bună", și că, deși aici erorile sunt posibile, este de așteptat însă ca societatea în ansamblul său să-și asume ea însăși responsabilitatea pentru astfel de posibile eșecuri și, învățând din ele, să-și găsească singură, și cu cât mai puține traume, ieșirea spre mai bine.

Rezultă oare din cele de mai sus că democrația economică, de altfel ca și democrația politică rămân obiective utopice, de aceeași natură cu defunctul egalitarism comunist? Și da, dar *mai ales* nu. Într-adevăr nu există nicăieri în lume democrație politică perfectă și, evident, nici democrație economică fără cusur. Dar aceasta nu trebuie să ne împiedice să folosim aceste concepte în comparații și evaluări, tot așa cum faptul că nu există om perfect sănătos nu ne oprește ca în practică să operăm cu conceptul de „sănătate". Prin analogie deci putem să vorbim despre grade de democrație economică și să

definim *procesul de democratizare economică* tocmai ca pe un proces în care acest grad sporește.

... Utilizarea noțiunilor de democrație economică și democratizare economică în tratarea problemelor tranziției în lumea postcomunistă îmi pare din multe puncte de vedere avantajoasă. În primul rând, ea ar permite o unificare necesară a aparatului conceptual. Nu am mai avea de a face cu două planuri separate, politic și economic, și cu obiective diferite de atins simultan – și anume democrația pluralistă (politic) și economia de piață (economic), cu expresii ce ar mai avea nevoie de clarificări (căci „piața" în discuție este desigur diferită de „Piața Amzei"); „ieșirea din roșu" ar putea fi descrisă, simplu și unitar, ca trecerea de la *totalitarism* politic și economic (comunism) la *democrație* politică și economică (printr-un proces de democratizare politică și economică). În al doilea rând, înțelegerea reformei economice nu ca succesiune de decizii tehnice ale guvernanților, ci ca proces de democratizare care, la fel ca în politică, implică fundamental libertatea, dar nu se reduce la aceasta, ne permite să descoperim și adevăratul rol al privatizării, atât de discutat astăzi: aceasta joacă pentru democrația economică, exact rolul pe care îl joacă libertatea pentru democrația politică. Și, așa cum din „libertatea mea", „libertatea ta" și „libertatea lui" numai democrația ne ajută să construim ceva ce convenim să numim „libertatea noastră" și fără a leza „libertatea altora", și din unitățile economice privatizate numai democrația (economică) ne poate arăta cum putem construi o economie pe care s-o înțelegem și s-o simțim, cu toții, în folosul nostru. În sfârșit, reforma economică privită ca proces de democratizare economică ne ajută să înțelegem faptul esențial că ea implică, la fel ca și democratizarea politică, nu numai răbdarea stoică și așteptarea resemnată, ci o adevărată mutație în planul mentalităților.

DILEMA, Anul 1, nr 19, 21 – 27 mai, 1993, p. 16

O noțiune utilă: democrația informațională

Dacă definim societatea democratică drept societate în care guvernanții guvernează având consimțământul liber exprimat al guvernaților și deci considerăm obstacole în calea democrației orice limitează formularea și exprimarea liberă a opțiunilor, vom conchide că nu puține dintre aceste obstacole derivă din gestiunea informației care circulă în societate. Căci în formularea pertinentă a regretatului meu ilustru coleg de la Institutul Hoover, S. Hook, „un individ nu are mai mare libertate de acțiune atunci când mintea sa este în mod deliberat ținută în ignoranță, decât atunci când mâinile sale sunt ținute în lanțuri".[1] Iar ignoranța aduce în discuție posibilele ei cauze: acestea țin de educație și de gestiunea informației sociale.

Noțiunea de „educație", ca și practica educației, așa cum au fost moștenite de la ordinea comunistă, sunt printre primele responsabile de ignoranța socială atât de evidentă în epoca postcomunistă. În cadrul paradigmei socialiste, educația era, de fapt, redusă la pregătirea forței de muncă pentru nevoi sociale precis anticipate și planificate; și în această perspectivă, monopolul asupra educației era mai degrabă firesc. Nu este deci de mirare că,

1 S.Hook, *Reason, Social Myths and Democracy*, Prometheus Book, 1991, p. 287.

în ciuda volumului (impresionant) şi calităţii (remarcabile) a informaţiei difuzate în învăţământul comunist – căci şcoala românească a fost şi a rămas o şcoală excelentă – generaţii de absolvenţi au fost antrenaţi exclusiv pentru performanţa din cadrul societăţii comuniste; aceasta însemna în subsidiar cultivarea reflexelor necesare adaptării şi succesului într-o societate totalitară. Nu este deci surprinzător că rolul de model paternalist al dascălului a fost preamărit; elevul ori studentul obişnuit cu o figură dominatoare, atotştiutoare şi atotsfătuitoare, trebuia să fie pregătit să se simtă în largul său într-o societate totalitară în care rolul profesorului era preluat de şeful ori liderul atotputernic. În acelaşi spirit, ştiinţa şi cultura erau reduse la fişiere de probleme rezolvate, sugerând că îndoiala şi disputa sunt semne ale imaturităţii ori insuficienţei (temporare) a mijloacelor de cercetare ori evaluare; logica lui „da" şi „nu" şi etica lui „bine" şi „rău" au devenit astfel singurele acceptabile şi orice altceva, nou, era deci în mod tacit invitat să se aşeze în aceleaşi scheme prestabilite. Aş spune deci că învăţământul comunist era într-un sens *totalitar*, aşa cum era şi societatea pe care o servea. Acest învăţământ – prelungit şi în celelalte forme de educaţie prin care ordinea comunistă îşi cultiva forţa de muncă – crea deci schemele mentale care guvernau apoi producţia, circulaţia şi consumul întregii *informaţii* utilizate de societatea comunistă. Aproape o jumătate de secol, românii au avut, astfel (oficial, desigur), acces la o singură sursă de informaţie – şi au fost obligaţi să asculte o singură interpretare a acestei informaţii –, deci au auzit o singură voce în şcoală, în întreprindere, la radio ori la televiziune, şi au citit (în fond) un singur ziar; orice ieşea din acest cadru era considerat greşit, dacă nu chiar periculos. Nu îmi pare astfel exagerată afirmaţia că şi sub raport *informaţional* comunismul a însemnat exclusivism *totalitar*.

Educaţia şi informaţia totalitare, în sensurile de mai sus, au creat acea *ignoranţă* socială, ce se poate opune

democraţiei; nu este vorba, desigur, de simpla lipsă de cunoştinţe, ci de cultivarea lipsei de înţelegere pentru orice altceva în afara totalitarismului exclusivist – şi, în particular, pentru legitimitatea alternativelor şi pentru valoarea socială a formulării şi exprimării opţiunilor proprii (politice, economice, sociale, culturale).

A schimbat oare binecuvântata cădere a comunismului toate acestea? Şi da, şi nu – după părerea mea. Într-adevăr, învăţământul dă semne de democratizare (şi, desigur, ar fi absurd să aşteptăm rezultate de masă în câţiva ani; pentru o reală modificare este nevoie probabil de o generaţie...). Şi, într-o ţară cu atâtea partide politice, ziare şi reviste, în care se vorbeşte despre privatizarea mijloacelor de comunicare audio-vizuală (deşi s-a făcut, relativ puţin, în această direcţie), îmi pare totuşi necinstit să nu se constate că nu mai este deloc vorba de „un singur glas", ca înainte.

...Şi, cu toate acestea, multe dintre sechelele informaţionale ale ordinii totalitare sunt încă prezente. Am scăpat, într-adevăr, de tirania „punctului de vedere (unic şi obligatoriu) al partidului comunist şi al liderului său"; dar citind presa din România '93, nu am impresia că am scăpat cu aceasta şi de nevoia *unui unic punct de vedere*, de convingerea că *numai acesta* este cel adevărat (ori bun ori drept) şi că deci orice alternativă este *greşită*. Şi producătorii de informaţie (ori cronicarii, cum sunt ziariştii) şi consumatorii de informaţie par să rămână prizonierii aceleiaşi paradigme informatice totalitare a unicului punct de vedere corect; la nivel social: diferenţa apare numai în faptul (esenţial) că înregistrăm mai multe puncte de vedere, diferite, şi că ele se pot exprima (şi „consuma") fără opreliştile cu care ne-a obişnuit dictatura... Dar, în fond, toată lumea socoate că numai *unul* dintre aceste puncte de vedere rămâne cel „just" (chiar dacă oamenii „nu cad" de acord asupra lui).

Vedem deci că în plan informaţional – ca şi pe plan politic şi, în parte, economic – nu am depăşit încă,

plecând de la dictatură (ori totalitarism), nivelul (adevărat, fundamental) al libertății și deci nu am ajuns la democrație – definită prin modul de a deriva, din libertatea *mea*, a *ta* și a *sa*, ceea ce convenim să numim *libertatea noastră*, cu grija de a nu îngrădi *libertatea altora*. Informația în România '93 „se produce" și „circulă" liber (cu restricțiile evidente ale „economiei de piață" primitive, ce domină viața economică); informația „se consumă" liber (cu aceleași restricții). În producerea și consumul ei suntem însă marcați de sechelele totalitare, așa cum am văzut. Și adesea, în practică, libertatea mea (de a informa și de a fi informat) limitează libertatea ta ori a sa (de a informa și de a fi informați). Spre a evita ridiculizările vulgare, bănuiesc că oricine înțelege că nu m-am referit, în formulările (retorice!) de mai sus, la informație și informatori în sensul (să sperăm, defunct) al urmașilor lui Dzerjinski...

Iată de ce cred că putem vorbi despre o necesară *democrație informațională*, înțeleasă ca preocupare a comunității (organizată în *producători* și *consumatori* de informație) de a determina (în mod democratic) obiectivele și strategiile informaționale. Evident, un nou proiect, parte din proiectul „noua democrație".

Procesul tranziției de la totalitarismul comunist la democrație își descoperă, astfel, o nouă dimensiune, după părerea mea esențială pentru reforma politică și economică: *democratizarea informațională*.

DILEMA, Anul I, nr. 20, 28 mai–3 iunie 1993, p. 16.

Participarea și dilemele ei

O condiție esențială pentru exprimarea neîngrădită a opțiunilor, fără de care consimțământul liber ce întemeiază guvernarea democratică nu poate fi desigur conceput, este însăși *voința* guvernaților de a se exprima ori, cu alte cuvinte, *voința de participare activă* la procesul guvernării. Înțeleg aici prin participare nu atât încadrarea în organizații ori structuri militante, birocratice ori administrative, cât acea „stare de veghe" politică, care generează discuții și comentarii în legătură cu viața publică și se convertește în cooperare voluntară în procesul alegerii guvernanților și în îndeplinirea mandatelor obținute pe căi democratice. Participarea la care mă refer este antidotul cel mai eficace împotriva apatiei ori indiferenței politice, după părerea mea inamicul cel mai periculos al democrației. Această participare este cea pe care o reclama președintele american J. F. Kennedy, atunci când cerea concetățenilor săi nu să vadă ceea ce poate face țara pentru ei, ci mai degrabă ceea ce pot face ei pentru țară.

Cum pot fi însă conciliate participarea și acțiunea cu respectarea propriilor opinii și liberei voințe a individului, de vreme ce, desigur, societatea nu este un țesut omogen și amorf? Există, poate, teoretic interese comune și, în particular, un interes național, dar definirea lor practică este departe de a oferi teren unanimității. Mai

departe, participarea şi acţiunea ghidate în modul în care *eu*, sau *tu*, sau *el* defineşte interesul nostru *comun* poate duce la contradicţii şi, mai departe, poate aliena; când, după canoanele democraţiei, majoritatea are drept de conducere, ce rost mai are participarea în sânul minorităţii, dacă participarea tot nu poate fi convertită în decizie? – par a se întreba mulţi comentatori, nu numai de la noi. Şi de aici până la apatie nu este decât un pas. Căci, cum scria odată John St. Mill, „cineva ce crede că nu poate face nimic pentru ţara sa, nici nu-şi prea face griji pentru soarta ei"...

În redescoperirea participării la viaţa politică, cei abia ieşiţi de sub dictatură, cum sunt cetăţenii Europei de Est, trebuie să lupte întâi cu reprezentările false care au compromis acest concept fundamental, l-au golit de conţinut ori chiar l-au transformat, orwellian, în negarea lui. Ne aducem cu toţii aminte că, sub ordinea comunistă, participarea era (formal) obligatorie; prezentarea la acele simulacre electorale, numite, fără acoperire, alegeri, era obligatorie, oricine ştia că şi cu, şi fără votul său, rezultatele erau cunoscute dinainte, „candidatul" (ori „candidaţii" interşanjabili şi reprezentând, desigur, acelaşi partid unic ori aceeaşi linie politică) era(u) practic necunoscut(ţi) alegătorului (căruia îi era „servit" de sus, despre care nu ştia nimic în afara biografiei oficiale şi a discursurilor anodine, în fond ale aceluiaşi grup de autori, peste tot şi totdeauna), participarea la „bucuria" victoriei în largi mitinguri de masă se făcea „pe bază de tabel" – ca şi participarea la orice alte spectacole de masă cu caracter politic – iar implicarea în aşa-numita viaţă politică era redusă, pentru marea masă, la prezenţa obligatorie la şedinţe, iar pentru puţinii „politicieni" – la intrigăria din aparatul partidului (desigur, unic) ori, mai ales, din camarilă. Mai este oare nevoie să consemnăm diferenţele enorme între acest mod de înţelegere a colaborării – inclusiv la „înfăptuirea" falimentarului program comunist – şi sensul participării în democraţiile

moderne? Aş spune că nu este departe de realitate constatarea că, sub somnul totalitar, participarea se traducea, în fond, în spirit orwellian, exact în contrariul ei – respectiv în apatie generalizată, camuflată sub pavilioanele unei zgomotoase şi obligatorii aprobări a tuturor capriciilor puterii.

Despărţirea de dictatură a creat condiţiile unei adevărate participări la treburile publice, dar sechelele mentalităţilor totalitare nu au dispărut şi îmi pare că ele alterează, adesea, până la nerecunoaştere, această dimensiune esenţială a „noii democraţii". Pe de o parte, există, probabil, români care prelungesc, în noile condiţii din 1993, sensul participării (false) din anii comunismului. Bănuiesc, astfel, că nu puţini cred că, în fond, „jocurile" politice se fac pe undeva, „sus", şi că ceea ce li se reclamă nu este deloc participare la elaborarea proiectelor şi la decizii, ca în lumea democratică de peste tot, ci tot participare decorativă la executarea ori implementarea acestor decizii, ca în anii dictaturii, şi probabil că mare parte din inerţia electoratului, care votează mai departe, ca şi înainte, cu puterea instalată, se explică şi prin convingerea că, în fond, votul n-are importanţă, victorioşii fiind de mult aleşi „de sus", ca totdeauna la noi – impresie, desigur, falsă, dar greu de schimbat. Alţii, văzând că, în democraţie, participarea nu mai este obligatorie – căci nimeni nu mai face „tabele" de prezenţă cu urmări posibile pentru postul ori viaţa familiei – preferă să stea tot deoparte şi să-şi vadă strict de „ale lor" – uitând iarăşi că această demisie are drept urmare logică acceptarea fără crâcnire a oricărui rezultat al jocului din care de bunăvoie te-ai retras. O justificare, pentru mine stranie, a acestei retrageri dezgustate din viaţa publică (pe care am auzit-o însă adesea) afirmă că, faţă de perioada comunistă, nici în politică „nu s-a schimbat nimic" şi sunt citate, în sprijin, aspecte desigur discutabile (sub raport democratic) ale funcţionării unor partide ori instituţii politice, ca şi supravieţuirea politică a unor oameni ai

vechiului regim. „Dezgustaţii“ uită însă faptul, pentru mine fundamental, că observaţiile lor privind democratismul unor partide ori lideri, spre deosebire de perioada comunistă, se refereau la *unele* partide ori lideri (din *mai multe*) – şi că deci relevanţa lor pentru întreaga atmosferă politică are aceeaşi acoperire cu încercarea de a deduce, din structurile adesea autoritare ale unor întreprinderi private occidentale (cu disciplină strictă şi „şefi“ atotputernici), caracteristicile democraţiei „pieţei libere“. Iar, mai departe, dacă operăm, o dată cu A. Michnik, distincţia dintre superficiala *decomunizare a oamenilor* – înţeleasă ca simplă înlocuire a funcţionarilor şi demnitarilor comunişti cu funcţionari şi demnitari anticomunişti şi ducând deci, după expresia sa, la „comunism fără comunişti“ – şi mult mai profunda *decomunizare a structurilor*, definită prin crearea de structuri noi, necomuniste, democratice, populate de reprezentanţi liberi, aleşi ai întregii populaţii (incluzând deci şi segmentele ei criptocomuniste), proces la care asistăm în România, nu vom fi atât de revoltaţi de faptul că astfel de noi structuri sunt compatibile cu supravieţuirea unor „comunişti fără comunism“ şi nu vom vedea aici motive de panică ori descurajare. La capătul opus apatiei, în spectrul atitudinilor faţă de participare, trebuie trecută, desigur, o altă falsă înţelegere a participării – şi anume confundarea ei cu mitingul şi protestul continuu, anarhic, în bună parte revanşă pentru anii de conformism şi obedientă linişte. Sunt, probabil, încă mulţi români care socot că angajarea în treburile publice implică (dacă nu chiar se reduce) la afirmarea pe orice cale a opiniilor proprii – şi cât mai zgomotoasă (cu credinţa, fireşte, că acestea – şi numai acestea – sunt cele „juste“ şi că orice îndepărtare de la ele este eretică); iar de aici la „demonstraţia continuă“, făcând din stradă sediul dezbaterii politice, nu este, desigur, decât un pas. Să mai repet că o astfel de atitudine – atât de comună prin 1990–1991 – ignoră însăşi baza democraţiei reprezentative, ce cere într-adevăr exprimarea liberă a *tuturor* opţiunilor guvernaţilor, dar în scopul *selectării* reprezentanţilor şi reducţiei acestor opţiuni la un nivel la care dialogul real să poată avea loc şi să devină operant? Este, desigur, de prisos...

Participarea activă la instalarea şi afirmarea noii democraţii trebuie aşezată între aceste extreme. Ea reclamă înţelegerea mecanismelor democraţiei (şi descrierea realistă a modului lor de operare, adesea defectuos); şi cere angajare lucidă, critică fireşte, dar refuzând atât demisia (chiar prin obedientă acceptare), cât şi implicarea isterică şi, până la urmă, contraproductivă. În plus, participarea nu ar trebui condiţionată exclusiv de rezultatele anticipabile în planul practicii; implicarea îşi are finalitatea în ea însăşi şi nu în succesul scontat politic ori în urmările benefice ale acestuia. Căci nu este desigur o ruşine, şi nici o catastrofă, dacă opţiunile proprii, liber exprimate, nu devin majoritare şi deci nu influenţează (vizibil) conducerea societăţii. Şi nu asistăm în acest caz la nici o violare a vreunui drept sacru; în drepturile omului nu este nicăieri trecut dreptul de a conduce societatea, ci numai dreptul de *a participa* la procesul prin care societatea îşi alege guvernanţii (şi, astfel, numai indirect, dreptul de a participa la conducerea ei). În sensul, adesea uitat ori răstălmăcit, al acestei expresii.

DILEMA, Anul I, nr. 21, 4 – 10 iunie 1993, p. 16.

Politici de partid și interes național

O urmare firească a libertății de exprimare neîngrădită a opțiunilor politice – fără de care, desigur, democrația, înțeleasă ca guvernare cu aprobarea guvenaților, își pierde orice semnificație – este existența „legală" în societate a *diversității opiniilor*. S-au scris tomuri în care studioșii au descris sursele și manifestările diversității; mai mult decât atât, un laureat al Premiului Nobel de la Universitatea Stanford, K. Arrow, a demonstrat matematic că unanimitatea este periculoasă, nenaturală și de regulă ascunde restricții (autoritare ori totalitare), în exprimarea opțiunilor – cu corolarul firesc că, într-o societate modernă, complexă, „starea normală" este cea de diversitate (K. Arrow, *Social Choice and Individual Values*, 1951). Diversitatea se exprimă la nivelul a „ceea ce dorim" (al obictivelor), al estimării a „ceea ce este" (al evaluării „prezentului"), ca și al prescrierii a „ceea ce este de făcut spre a obține, din ceea ce este, ceea ce vrem să fie" (al strategiilor și tacticilor). Esențială deci și totodată stranie pentru cei eliberați de sub tirania unanimității, cum sunt cetățenii țărilor postcomuniste este *acceptarea diversității* nu ca inevitabilă stare de fapt , nu ca „rău temporar" și în principiu vindecabil, ci ca manifestare a sănătății sociale. Cel convertit la democrație nu-l consideră pe cel care nu este de acord cu el nici imbecil, nici

prost informat și nici răuvoitor ori dușmàn: el crede sincer că, din același inventar de fapte, oameni diferiți pot trage concluzii diferite. Sunt multe sursele diversității, și explorarea lor ar depăși cu mult cadrul acestor însemnări. Voi menționa întâi existența unor convingeri politice și morale diferite, formate prin educație și experiență de viață proprie, care generează imagini diferite ale unuia și aceluiași fapt social ori politic. Cei precum Corneliu Coposu văd, probabil, lucrurile din România '93 altfel decât cei ca Silviu Brucan și au probabil și viziuni diferite asupra „generației irosite". Există apoi o diversitate ce provine din locurile de unde se observă țesutul social. O întreprindere se vede altfel din cabina portarului decât din biroul directorului, după cum problemele conducerii țării se văd diferit din redacțiile ziarelor, din fotoliile parlamentarilor ori din cabinetele miniștrilor. Există mai departe diversitatea ce derivă din obiectivele divergente, polarizante ale unor grupuri speciale de interese. Sindicatele și Patronatul au astfel, natural, imagini diferite ale problemelor pieței muncii. În sfârșit, diversitatea apare, numai la prima vedere paradoxal, și din urmărirea unui obiectiv unic și anume cucerirea puterii în stat (cu mijloace democratice, firește): candidații diferiți, chiar cu opinii apropiate, spre a se delimita în fața electoratului, își dramatizează astfel adesea divergențele de păreri spre a-și justifica prezența în competiție. Este, desigur, banală constatarea că orice situație poate fi privită din mai multe unghiuri de vedere și că orice decizie are și implicații bune, și rele (din unghiuri de vedere diferite). O sticlă de un litru în care se află 500 grame de lichid va putea fi totdeauna descrisă ca jumătate plină (și în proces de „umplere") ori jumătate goală (și în proces de „golire"), după cum o decizie economică ce duce simultan la mărirea inflației și reducerea șomajului poate fi prezentată retoric publicului ca măsură inflaționistă (de către adversarii celor ce au luat decizia) ori ca măsură de îmbunătățire a pieței muncii (de către susțină-

torii celor care au luat decizia). Rezultă oare de aici că cineva nu are dreptate ori, mai rău, că „denaturează" faptele? Dacă s-a spus de multe ori că jumătate de adevăr înseamnă minciună, în viaţa politică acest gen de colorare subiectivă a realităţii (de altfel, adesea sinceră – căci, desigur, nu toate situaţiile sunt de simplitatea celor din exemplele mele, subiectivismul manifestându-se de regulă mai sofisticat, prin alegerea temelor de analiză şi retorizarea rezultatelor) este mai degrabă regulă decât excepţie. Nu este de mirare că, peste tot şi totdeauna, guvernanţii vorbesc despre succesul politicii lor, iar opozanţii despre eşecurile aceleiaşi politici. Şi atunci când diversitatea opiniilor politice se organizează în partide, astfel de atitudini devin esenţiale pentru legitimizarea identităţii unei entităţi politice şi pentru succesele ei. Nu este deci de mirare că analişti angajaţi *într-un* ori *de* un partid politic „caută cu lumânarea", cum se spune la noi, erorile ori aspectele discutabile din discursul politic ori din deciziile adversarilor, după canoane ce pot părea stranii unui intelectual de bibliotecă; şi cea mai bună ilustrare a acestor situaţii este consternarea unui mare intelectual devenit politician, preşedintele ceh V. Havel, care pare că încă nu înţelege (ori nu acceptă raţional) „angajamentul de partid" al politicienilor dintr-un sistem pluralist, în care adesea interesul pentru „binele comun" dispare în sălbatica luptă pentru putere (V. Havel, *Summer Meditations*, 1992).

Este însă „binele comun" compatibil cu tribalismul politc partizan, caracteristic sistemelor democratice? La prima vedere, nu. Peste tot în lume cei ce iau şi au puterea vor să şi-o consolideze, propulsându-şi susţinătorii oriunde pot – în administraţie, în justiţie ori în instituţiile de control social (ca poliţia); iar cei ce nu au puterea, opoziţia, reduşi la rolul de grup de presiune, denunţă astfel de demersuri partizane – până ce, ajunşi la putere, se aliniază şi ei, de regulă, aceloraşi tradiţii. Avem deci de-a face, aparent peste tot, cu două „echipe"

– guvern şi opoziţie – în ireconciliabile dispute interelectorale. Şi totuşi excepţii există. Crizele majore – ca războaiele, de pildă – operează de regulă ca lianţi ai intereselor partizane, subordonate temporar „interesului naţional". În singurul sistem democratic pe care îl cunosc mai bine – cel american – există apoi o tradiţie a cooperării în politica externă, care se consideră, normal, a fi bipartizană şi a reprezenta SUA, şi nu administraţia, temporar democrată ori republicană. De aceea, nu de puţine ori preşedinţi republicani au numit ambasadori democraţi şi reciproc. Când fostul preşedinte republican G. Bush l-a chemat pe un proeminent democrat spre a-l numi în postul-cheie de ambasador al SUA la Moscova, se spune că acesta i-ar fi amintit că el nu a votat niciodată pentru republicani şi că împărtăşeşte multe din criticile democraţilor la adresa politicii şi persoanei preşedintelui. „Nu vă cer să vă schimbaţi nici opiniile şi nici votul, se zice că i-ar fi răspuns fostul preşedinte republican, vă apreciez tocmai francheţea şi vă cer numai să puneţi priceperea dumneavoastră în slujba Statelor Unite." Şi SUA au avut astfel un extrem de eficient ambasador la Moscova, într-o perioadă crucială pentru despărţirea de totalitarismul comunist. Iar eficienţa provenea, probabil, şi din accesul direct pe care ambasadorul l-a avut nu numai la administraţia republicană, dar şi la „opoziţia" democrată... Zilele trecute, în relaţiile dintre afilierea de partid şi „interesul naţional", preşedintele democrat Bill Clinton a marcat o premieră absolută: a apelat la competenţa unui proeminent republican, D. Gergen, care a fost în serviciul a trei preşedinţi republicani (R. Nixon, G. Ford şi R. Reagan), nu pentru a reprezenta interesele SUA peste hotare, poziţie ce nu ar fi surprins pe nimeni, ci pentru a conduce relaţiile-cheie dintre administraţie şi acea temută „a patra" putere în stat (după cea administrativă, legislativă şi juridică), şi anume presa şi, în general, mass-media. „Mesajul meu este acela că trebuie să depăşim certurile politice", a spus preşedintele Clinton la

instalarea noului său consilier, adăugând: „Trebuie să mergem dincolo de tribalismele partizane, care au făcut atâta rău țării noastre, și să căutăm împreună noi idei, un nou fundament comun, o nouă unitate națională". În discursul său de acceptare, D. Gergen, după ce a reamintit că rămâne republican, a menționat și el avantajele depășirii sterilelor dispute partizane, mai ales în astfel de momente de criză și reconstrucție națională, ca aceea prin care trec acum SUA. „Eu sunt un tradiționalist învechit, a adăugat noul consilier, și știu de la strămoșii mei că, atunci când Președintele țării îmi cere sprijinul, există un singur răspuns: cât de repede pot să încep treaba? *Căci interesul național trebuie să treacă deasupra disputelor partizane*". Doamne! O mai fi oare mult până să auzim astfel de vorbe și la Cotroceni ori în Dealul Mitropoliei?

DILEMA, Anul I, nr. 22, 11–17 iunie 1993, p. 16.

Spectator și actor

Titlul rubricii pe care am susținut-o în revista *Dilema* din ianuarie până în iulie 1933 – *Spectatorul bine temperat* – sublinia, chiar cu oarecare ostentație, faptul că însemnările mele erau note de *spectator* al realității românești – chiar dacă cititorul va fi observat că era vorba de un *spectator angajat*, cum ar fi spus R. Aron; și, într-adevăr, un român din California nu putea fi decât spectator la ceea ce se petrecea la multe mii de kilometri de locul în care se născuse. Primind mandatul de a reprezenta România la ONU, statutul meu de spectator, evident, se schimbă. Opiniile ori chiar cuvintele unui particular nu angajează decât propria sa persoană; aceleași opinii ori cuvinte în discursul unui ambasador angajează, de regulă, mai mult decât propria persoană. A accepta deci voluntar limite în exprimarea publică a opiniilor face parte din abecedarul diplomației și ignorarea acestui fapt nu poate duce decât la confuzie, dacă nu chiar la ridicol. Devin astfel din *spectator* fără restricții, *actor* limitat de partitură pe scena realității românești. Fie-i deci îngăduit spectatorului să încerce să-și descrie, cum să-i spun, *tranziția* – cuvântul este la modă! spre noul său rol, de actor.

Să încep cu începutul. Impasul în care se găsește țara noastră este, în fapt, recunoscut de toată lumea – de

opoziţie, fireşte, dar şi de putere. Iar imaginea în Occident a acestui impas este departe de a fi una favorabilă ţării şi poporului nostru. Dificultăţile în calea recâştigării *clauzei naţiunii celei mai favorizate* în faţa Congresului SUA oferă numai un exemplu ce ilustrează banalele, dar tristele constatări de mai sus. Presa şi televiziunea occidentală abundă în informaţii bizare, poate (cel puţin parţial) corecte, dar care acreditează impresia că România este *singura* ţară din Europa de Est unde nu s-a schimbat şi nu „mişcă nimic" – tot comuniştii la putere, tot securitatea care terorizează populaţia, tot ... etc., etc. Demonstraţia este evidentă: dacă n-ar fi aşa, de ce atâţia încă vor să plece? Explicaţia acestei stări de excepţie trebuie căutată, se sugerează discret, în *înapoierea* poporului român, inferior vecinilor săi europeni – şi, drept probe, se citează indiferenţa (dacă nu chiar cruzimea) faţă de copii (în special handicapaţi), intoleranţa (agresivă) faţă de minoritari, inconştienţa (criminală) faţă de SIDA şi ... multe altele, care de care mai înfricoşătoare. Iar urmarea (măcar indirectă!) a instalării acestei imagini nu se simte numai în planul, important fireşte, dar nu neapărat esenţial, al reputaţiei; se simte, după părerea mea în mod catastrofal, în gesturile politice ale Occidentului, de care noua democraţie română are atâta nevoie. După statistici credibile, din tot ajutorul acordat Europei de Est până în 1992, România, pe ultimul loc, a primit doar 2,3% (faţă de 37,8% ale Poloniei). Mai avem oare dreptul să glumim cu astfel de lucruri?

Cum reacţionează diaspora românească la acest adevărat asalt la adresa imaginii României în Occident? Exilul „politic" nu este nici altfel, nici mai puţin dezbinat decât lumea politică din ţară, în confruntarea cu aceste îngrijorătoare realităţi. Opoziţia susţine că întreaga răspundere pentru situaţia creată revine Puterii – care duce ţara de râpă – şi respinge astfel orice asociere la dezastru, invocând fireşte argumentul că, neavând prilejul să guverneze, nici nu a avut cum să îndrepte răul. Puterea, la rândul

său, vede aici un complot internaţional la adresă ţării, de care cel puţin unele cercuri ale opoziţiei, umilite de înfrângerea electorală şi convinse că poporul român are nevoie de şocuri spre a fi trezit la realitate (înţeleasă ca „vot pentru opoziţie"), nu ar fi cu totul străine. „Boicotul" României ar fi astfel legat de încercarea de a modifica, prin presiuni externe, configuraţia vieţii politice româneşti, aşa cum a rezultat aceasta din alegeri – şi se sugerază, în sprijin, analogia aparentă cu straniul boicot internaţional al Austriei de acum câţiva ani, din motive ce priveau exclusiv biografia fostului preşedinte (de altfel, liber ales) Kurt Waldheim. Ambele variante ale explicaţiei parţialei izolări a României se întâlnesc în diasporă. De pildă, cei care de multă vreme sunt „purtători de cuvânt" ai opoziţiei – ca D. Tudoran ori V. Tismăneanu – înclinau fireşte spre prima variantă; dar alţii mai indulgenţi cu Puterea – ca Eugen Mihăesco şi Petru Popescu – par mai apropiaţi de cea de a doua. Oare un glas ca al meu, de spectator, de o parte ori de alta, ar schimba cu ceva situaţia? Oricum, nu cred că ar modifica într-un fel acea cifră de 2,3% din ajutorul pentru Europa de Est, după mine problema esenţială în perspectiva succesului reformei şi accelerării tranziţiei spre mai bine ...

Nu mi-aş fi schimbat statutul de spectator, trecând „în arenă", cum mă invita anul trecut, la G.D.S., prietenul G. Liiceanu, dacă nu aş fi crezut că pot face ceva pentru, spun figurat, schimbarea acelor cifre, ce rezumă izolarea periculoasă a ţării. Să mă explic. Când, în timpul Convenţiei Partidului Republican al SUA de la Huston, în august 1992, un membru al conducerii Convenţiei Democrate, convins de altfel de victoria acesteia în alegeri, mi-a propus să reprezint România la ONU, am primit oferta mai degrabă cu mirare; îmi părea că sunt multe alte locuri unde priceperea şi experienţa mea ar fi putut fi mai bine utilizate în slujba poporului român, decât acel loc din lumea diplomatică, destul de vag legat de viaţa mea de până atunci. În acelaşi timp însă ştiam şi că atunci când

îţi oferi sprijinul nu este normal să întrebi prea mult: pui umărul unde ţi se spune că este nevoie de el! Nu am luat însă propunerea chiar în serios, fiindcă, sincer, nu prea credeam în victoria electorală a opoziţiei. Timpul mi-a dat dreptate. Rezultatele alegerilor au creat o structură a Puterii ce desigur nu poate fi modificată democratic în următorii patru ani. Am înţeles că orice încercare de „a fi de folos" ţării nu poate trece peste acest fapt fundamental. Iar între timp izolarea ţării se accentuează. Este oare normal să mai aşteptăm patru ani spre a ne defini opţiunile apte de a ne scoate din această izolare? Răspunsul negativ se impune de la sine. De aceea, când, de curând aceeaşi ofertă făcută de opoziţia ce a pierdut alegerile mi-a fost reiterată de câştigătorii scrutinului din 1992, mi-a părut că nu există decât un singur răspuns posibil – şi acesta implică abandonarea confortabilului meu statut de spectator, în favoarea celui mult mai incomod, desigur, de actor. Voi fi oare în stare, din noua mea poziţie, să contribui, chiar modest, la modificarea imaginii României în lume? Ar părea desigur ridicol să cred asta, cel puţin la prima vedere. Este o platitudine să constat că imaginea depinde de prototip, şi oricine poate vedea cât de limitate sunt posibilităţile unui individ, chiar ambasador fiind, de a modifica ceva în lumea politică a României '93; nimeni nu poate schimba nici compoziţia parlamentului, nici instituţiile statului şi nici raportul forţelor politice şi, prin urmare, nu poate nici accelera reforma şi nici stăvili influenţele extremiste, de stânga ori/şi dreapta, din actuala coaliţie guvernamentală, cu alte cuvinte, nu poate modifica nici unul din lucrurile ce se impută ţării şi dăunează imaginii ei. Şi, totuşi ... convingerea mea este că imaginea României poate fi îmbunătăţită nu înfrumuseţând realitatea ori denunţând pe cei ce o denigrează, ci pe calea mult mai firească a sincerităţii depline. Occidentalii înţeleg mai bine decât oricine competiţia politică şi regulile ei. Decât livrarea, după caz, a „variantei opoziţiei" ori a „variantei Puterii" în descrierea României '93,

prezentarea realităţii politice ca un dialog între opoziţie şi Putere pare occidentalului mai apropiată de propria sa experienţă şi face România credibilă. „Imaginea" României, poate deformată de răuvoitori, nu se cere deci atât corectată, cât *completată*. Occidentalul ar putea fi astfel informat că, desigur, există în rândul fruntaşilor politici din România '93 unii (ori mulţi) foşti comunişti; dar că în rândul aleşilor naţiunii se numără şi personalităţi precum C. Coposu, I. Raţiu ori A. Paleologu, greu de trecut în aceeaşi categorie. Că, desigur, colaboratori ai vechiului regim ca A. Păunescu ori C. V. Tudor sunt senatori; dar că acelaşi Senat cuprinde şi pe N. Manolescu ori V. Popovici. Că, desigur, mulţi ambasadori provin din vechea gardă, dar că există şi noi ambasadori, ca A. D. Munteanu, Sorin Botez şi M. Botez. Că privatizarea marilor întreprinderi industriale stagnează; dar şi că sectorul privat, în general, înregistrează succese (în turism, servicii etc.). Că, dacă în România există copii handicapaţi, există şi copii supradotaţi. Că, pe lângă naţionalişti extremişti, există şi naţionalişti moderaţi – atât la majoritatea română cât şi la minoritatea maghiară, de pildă. Şirul exemplelor ar putea fi, desigur, lungit. Şi credinţa mea este că occidentalul, obişnuit cu pluralitatea viziunilor ce caracterizează dialogul politic în ţara sa, va fi mult mai înţelegător cu o Românie ce îi este prezentată tot aşa – cu „opoziţia pretinde" şi „guvernul replică" – decât cu o Românie ce îi este livrată dintr-un singur punct de vedere, oricare ar fi acesta. Şi va simţi că problemele românilor nu diferă atât de ale sale, încât să pună ţara noastră în afara lumii civilizate.

... Cu speranţa că acest demers va reuşi, a devenit speeatatorul, actor.

Fostul preşedinte american Ronald Reagan obişnuia să spună că dorea să aibă în serviciul public (administraţie) numai oameni care, având succes în profesiunile lor, renunţă benevol, măcar temporar, la carierele lor de succes şi, acceptând pierderile personale, se înrolează în

slujba ţării din motive exclusiv patriotice (şi deci nu oameni atraşi de avantajele personale ce pot veni din servicii publice, ca în alte locuri). Evident, eu satisfac această condiţie ipotetică a intrării în serviciul public; mai este, oare, nevoie să adaug cât de costisitoare este, pentru mine, schimbarea lumii mele profesionale cu lumea total diferită a diplomaţiei la ONU? Sper însă să câştigăm noi toţi, adesea uitaţi sub o denumire având conotaţii vetuste: cei ce, dincolo de interese personale ori de partid, formăm ceea ce cu smerenie ar trebui să numim *poporul român*.

DILEMA, Anul I, nr. 25, 2-8 iulie 1993, p. 16.

EVOCĂRI

Ştiinţă şi conştiinţă: OCTAV ONICESCU

Anul 1977 începuse neobişnuit pentru români. Postul de radio „Europa liberă" difuza apoape zilnic scrisori de adeziune la curajoasa acţiune de apărare a drepturilor omului iniţiată de Paul Goma; în replică, autorităţile comuniste, în dialog indirect cu o opoziţie morală pe care nu-şi puteau permite luxul de a o recunoaşte ca atare, îşi mobilizaseră scribii de serviciu ce inundau ziarele cu declaraţii de ... amor pentru patrie, aparent fără nici o legătură cu problemele ţării şi de neînţeles pentru cei ce nu ştiau că, în limba de lemn a acelor ani, patriotismul era cu premeditare asociat (dacă nu chiar confundat) cu sprijinirea ceauşismului.

Într-una din acele dimineţi de dinainte de cutremur, mi-a telefonat profesorul Octav Onicescu, invitându-mă „urgent" la el. Vocea îi era gravă, citeam în ea oboseală şi descurajare. L-am găsit înconjurat de devotaţii familiei şi, fără un cuvânt, mi-a întins un ziar obscur – dacă nu mă înşel, organul sindicatelor – în care i-am văzut semnătura sub un fel de tabletă fără cap şi fără coadă, care nu putuse ieşi de sub condeiul său de rafinat mânuitor de cuvinte (nu numai matematice) şi care preamărea ... patria!

Ce se întâmplase? Profitând de cunoscuta sa amabilitate faţă de ziarişti, o jurnalistă îi ceruse un interviu, pe care venerabilul maestru i-l acordase cu generozitate şi

urmase o discuţie despre, desigur, preocupările sale de cărturar, ca şi despre proiectele de viitor Profesorul îi vorbise despre ultimul său copil ştiinţific, mult iubit în acei ani – mecanica invariantivă – ziarista plecase promiţând că va trimite interviul transcris de pe banda casetofonului şi, la câteva zile, venerabilul maestru primise un telefon de la un prieten nedumerit care îi semnala un articol „curios" sub semnătura sa. Încercase să obţină explicaţii de la redacţia ziarului, i se spusese că acesta era articolul pe care el îl dăduse întreprinzătoarei jurnaliste şi că... primiseră şi felicitări pentru conţinutul lui patriotic, chiar de la „cabinetul 2" (numele de cod al cabinetului Elenei Ceauşescu...). Dezminţirile „de fond" erau astfel încărcate de atitudini politice şi deveneau periculoase. Bătrânul profesor se întreba „ce este de făcut?" şi mă cooptase şi pe mine – necuvenită cinste! – la sfatul pe care îl convocase; dar conversaţia ce a urmat s-a desfăşurat între patru ochi.

A fost prima oară când am avut cu iubitul meu maestru convorbiri, cum să le spun, politice. Hazardul făcuse să-i fiu prezentat încă de copil, căci părinţii mei erau prieteni de decenii cu Yolanda Zaharia, cumnata profesorului, distinsa muziciană ce îmi pusese prima „mâinile pe pian" (şi, bănuiesc că din slăbiciune moldovenească, încă nu se consolase că mi le luasem singur prea repede, spre a face cariera de solist pe care mi-o prezisese...). Urmasem apoi, ca student la matematici, secţia de Teoria probabilităţilor şi statistică matematică, al cărei părinte spiritual nedisputat era profesorul O. Onicescu, chiar dacă şeful oficial rămânea fiul său ştiinţific, Gheorghe Mihoc. Îmi făcusem doctoratul în acea specialitate românească iniţiată de Onicescu şi Mihoc, numită „dependenţa cu legături complete", profesorul îmi fusese chiar referent ştiinţific şi frecventam de mulţi ani seminariile Onicescu din Facultatea de Matematică şi de la Direcţia Centrală de Statistică. Şi, desigur, făceam parte dintre invitaţii permanenţi la mesele din

sufrageria spaţioasă de la demisolul din str. Rozelor (devenită Şoimăreştilor), la care de sărbători ne întâlneam mai toţi cei rămaşi pe lângă mult iubitul maestru, începând cu colegul său la Academie, Gh. Mihoc, continuând apoi cu prof. Gh. Galbură, cu dragul său Ion Cuculescu, pe care îl considera urmaşul său, cu M. Iosifescu, pe care îl preţuia mult, cu favoritul său şi discipolul său întru mecanică Silviu Guiaşu, cu rafinatul analist Silviu Teleman şi probabil cu mulţi alţii pe care nu mi-i aduc aminte acum[1]. Am citat până acum numai matematicieni: dar în casa Onicescu veneau tot felul de oameni interesanţi, din generaţii şi de formaţii diferite, ca logicianul Anton Dumitriu, psihologul Gh. Zapan, doctorul Gh. Plăcinteanu, compozitoarea Mansi Barberis, profesorul de drept Valeriu Bulgaru, economistul-poet Paul Sterian, profesorul de marketing M. C. Demetrescu, filozoful Mihai Şora, arhitecta Mariana Celac, statisticianul I. Negură ori demograful V. Trebici[2]. Din acelaşi club spiritual făceau parte, mereu evocaţi, şi „absenţii" (emigraţi) – ca, de pe atunci, celebrul economist N. Georgescu-Roegen, mult iubiţii matematicieni C. Ionescu Tulcea (Toc) şi Alexandra Below (Gugu) ori fiul rătăcitor Radu Theodorescu, adesea reprezentat „în lipsă" de mama sa rămasă în Bucureşti. Fusesem deci cum să zic, şi eu adoptat şi eram considerat „de-al casei". Venind eu însumi dintr-o familie „cu probleme", cu unchi mort la Canal şi bunic fost deţinut politic, nu nutream defel convingeri comuniste, chiar dacă pe atunci încă nu-mi făcusem cunoscute opiniile fireşti ce au fost apoi numite disidente. Şi, desigur, nu-mi închipuiam că profesorul O. Onicescu, prietenul lui Nae Ionescu, al lui D. Barbilian şi al lui George Enescu, intimul lui N. Malaxa şi consilierul Fundaţiilor Regale, putuse fi convertit la balivernele bolşevice. Ştiam şi că mai toţi cei ce frecventau

1 Şi cărora le cer cuvenitele scuze pentru involuntara omisiune.
2 Cer din nou scuze celor pe care memoria mea obosită îi omite, desigur, involuntar.

casa Onicescu erau ca noi. Şi, totuşi, dintr-un sentiment ce ne părea mai degrabă firesc atunci, dar care astăzi se arată greu – dacă nu chiar imposibil – de explicat celor ce nu au trăit sub regim comunist, nu discutam niciodată „pe faţă" problemele politice care ne frământau pe toţi. Nu cred că era vorba numai de explicabila teamă de microfoanele ori informatorii Securităţii ce, desigur, s-ar fi putut strecura printre noi. Mai degrabă cred că profesorul O. Onicescu, membru al Academiei şi onorat cu distincţii (de altfel, bine meritate) de statul comunist, nu se simţea bine să apară în faţa noastră ca practicant al „dublului limbaj" – unul oficial, pentru „cei de afară", şi altul adevărat „între noi" – şi că printr-un soi de consens tacit nu depăşeam limitele pe care gazda şi le impusese. În mod paradoxal, ceea ce nouă ne părea firesc – căci, în fond, numai minciuna ne ajutase să supravieţuim – îl împovăra pe profesorul nostru, crescut în alte principii morale decât cele la care noi fuseserăm împinşi de dictatură. De aceea, în afara unor amintiri ce citau persoane „suspecte" – de regulă dispărute – ori a unor glume mai degrabă benigne, dar care ajungeau, uneori, „pe muche de cuţit", politica nu era invitată la cenaclul fără sfârşit din casa Onicescu, cel puţin după câte ştiu eu.

... Şi totuşi, în acea zi dinainte de cutremur, barierele prudenţei căzuseră. Cu o tristeţe pe care nu i-o cunoşteam, profesorul analiza situaţia imposibilă în care fusese târât cu atâta cinism. „Cum voi putea să dau ochii cu tinerii, acum? îmi repeta mereu. Ştiu şi eu, ca voi toţi, că oamenii ăştia (se referea la echipa ceauşistă) sunt nebuni şi că duc ţara de râpă, încă şi mai rău decât criminalii dinaintea lor (respectiv echipa dejistă). Am crezut ani întregi că, promovând valoarea, îmi fac datoria şi îmi servesc neamul. Poate că nu este destul; dar nu vreau ca numele meu, pe care m-am străduit atâţia ani să nu-l pătez, să fie asociat cu nebunia asta. Ce este de făcut?" – repeta mereu, încercând să biruiască doar cu armele logicii o conjunctură ce numai normală nu era...

Am încercat, desigur, să-l liniştesc cu argumente de bun simţ. Cred că ceea ce l-a mai îmbunat a fost asigurarea că, fie chiar semnat în fals, articolul era scris atât de prost, încât nimeni nu i l-ar fi putut în fond atribui. Într-adevăr, cine ar putea crede că fraza *de câte ori ţin o dizertaţie în străinătate mă preocup să ridic drapelul românesc pe cel mai înalt catarg* (aflată în articol, după câte îmi amintesc) ar putea fi scrisă de Octav Onicescu? – am insistat eu. Falsul se vede de la sine... Cu ochelarii pe nas, profesorul a citit fraza incriminată şi a început să râdă, cum îl ştiam. „Ai dreptate, doar nu sunt Nadia Comăneci", a adăugat...

Întrebarea „ce-i de făcut spre a ne opune răului?" a rămas însă deschisă. Şi, în cele ce urmează, am să încerc să evoc, mai degrabă la întâmplare, câteva dintre acţiunile prin care profesorul Octav Onicescu, de la a cărui naştere s-au împlinit 100 de ani, a încercat şi el să oprească, în ultimii ani de viaţă, răul care urâţea ţara. Cu încredinţarea că imaginea sa ar rămâne incompletă fără aceste restituiri.

* * *

În acea primăvară neliniştită, regretatul istoric Vlad Georgescu – care avea apoi să intre în disidenţă şi, refugiat în străinătate, avea să conducă mulţi ani departamentul românesc al „Europei libere" – şi cu mine ne hotărâserăm să înfiinţăm, după modelul experimentat cu succes în Polonia, o Universitate volantă; prin aceasta înţelegeam organizarea de cursuri şi conferinţe pe subiecte de regulă interzise de cenzura ceauşistă, cu vorbitori ce iarăşi nu trebuiau să ia „aprobări" de la organele comuniste spre a apărea în public (cum era regula în acei ani), cu un auditoriu ce ar fi urmat a fi anunţat discret şi în locuri ce se schimbau mereu (apartamente private, parcuri şi locuri publice etc.). Obiectivul pe care îl urmăream nu era numai să arătăm că „avem şi noi faliţii

noștri", cum mă tachina un coleg (răutăcios?), ci și să explorăm dimensiunea grupului social gata a se înscrie fățiș în contestația anticomunistă, grup deja cunoscut ca important în alte țări comuniste – ca Polonia ori Cehoslovacia – dar despre ponderea reală a căruia, în țara noastră, nu aveam nici o idee. În candoarea noastră de atunci, încălziți de Carta 77 în Cehoslovacia și de mișcările pre-Solidaritatea în Polonia, cum era KOR-ul, credeam că o astfel de universitate, ce funcționa la Varșovia ori Praga, s-ar putea naște și la București. Spre a da însă greutate proiectului nostru, căutam drept rector o personalitate de necontestat a vieții culturale bucureștene, dacă se putea din altă generație decât a noastră. Și am început, Vlad și cu mine, să colindăm pe la profesorii noștri, încercând să-i asociem acestui proiect, desigur riscant, dar, socoteam noi atunci, și interesant, măcar în perspectiva istoriei... Cu excepția profesorului Octav Onicescu, nimeni nu a vrut măcar să ne asculte până la sfârșit. Bătrânul meu maestru nu a spus nici da, nici nu, dar ne-a cerut timp de gândire, după ce ne-a enumerat, cu luciditate, implicațiile gestului pe care l-ar fi făcut. „Pentru mine, asta ar însemna, practic, închiderea tuturor celorlalte seminarii și *de facto* interdicția profesională – ne spunea profesorul, adăugând: ca să nu mai vorbesc despre necazurile pe care le-ar avea, din cauza mea, copiii mei... Și asta, pe termen nedefinit ... Căci, nu uitați, eu nu am atâta timp de așteptat, cât aveți voi" – a încheiat el, cu zâmbetul de totdeauna ... „Și, totuși ..."

... Între timp, a venit cutremurul, mișcarea lui Paul Goma s-a destrămat, iar Vlad Georgescu a fost arestat. În atmosfera de atunci, față de drama prin care trecea țara, proiectul Universității volante părea un donquijotism de prisos. Dar când „Europa liberă" a anunțat că, sub presiunea opiniei publice (și, am aflat mai târziu, a intervenției guvernului amerian), Vlad a fost eliberat, profesorul Octav Onicescu mi-a telefonat, spunându-mi să-l vizitez „cu prietenul cu care ai mai fost pe la mine". Ne-a deschis

chiar el și, în timpul discuției generale care a urmat, și în care nimeni n-a vorbit de cele întâmplate, l-a invitat pe proaspătul ieșit din pușcărie – în proces numai temporar suspendat, nu și anulat, după legile strâmbe de atunci – să prezinte la Seminarul pe care îl conducea de mulți ani la Direcția Centrală de Statistică lucrarea ce tocmai îi fusese refuzată de editură (din motive pe care profesorul se făcea că le ignoră, dar pe care le știam cu toții). A adăugat că vrea chiar el să-l conducă pe Vlad în clădirea Direcției Centrale de Statistică în ziua seminarului, deoarece invitatul nu era membru permanent al acestuia și ar fi putut fi oprit la poartă.

Și așa a avut loc o scenă suprarealistă pentru Bucureștii acelor ani: în superba sală din strada Stavropoleos, sub președinția autoritară a academicianului Octav Onicescu, care l-a introdus pe conferențiar cu cuvinte măsurate, dar calde, istoricul Vlad Georgescu, ce păstra încă paloarea de neconfundat a pușcăriei și căruia nu-i crescuseră încă barba și părul, tunse în detenție, vorbea unui auditoriu pestriț, curios și excitat – și care, mi s-a spus apoi, cuprindea multe figuri noi, pe care nimeni nu le mai văzuse acolo și pe care nimeni nu avea să le mai vadă după asta – despre istoria ideilor politice la români (până în 1878), studiate cu uneltele nestandard pe atunci ale informaticii. Conferențiarul era emoționat, dar expunerea a rămas magistrală; președintele Seminarului a intervenit de câteva ori pe parcurs, cu întrebări ce vădeau surprinzătoare cunoștințe și tinerești curiozități, și, după discuțiile desfășurate fără incidente, profesorul Onicescu l-a felicitat în cuvinte calde pe autor pentru ... curajul (!) cu care a adus informatica în istorie, ca și pentru excelența rezultatelor, exprimându-și credința că o lucrare de o astfel de valoare nu va aștepta mult lumina tiparului...[1]. Și după cafelele și amabilitățile rituale, ce încheiau tot-

1 Cartea „Istoria ideilor politice românești" (1369 – 1878), o lucrare amplă (493 pag.) a fost tipărită în străinătate, mai târziu, și a primit Premiul Special al Academiei Româno-Americane în 1988.

deauna Seminarul Onicescu în biroul directorului Direcției Centrale de Statistică (de data aceea, de negăsit – fiind, desigur, plecat în deplasare), președintele de onoare al Seminarului l-a condus el însuși pe conferențiar acasă, cu mașina pusă la dispoziție de Academie pentru el personal. Și abia apoi, rămas cu mine pe stradă „să facem câțiva pași“, a pronunțat singura remarcă, cum să-i spun, politică a acelei zile extraordinare. „Înainte de a risca înființarea ilegală de noi instituții, poate că ar fi bine să te gândești dacă nu poți obține același lucru utilizând cu îndemânare pe cele existente...“ ... N-am uitat această lecție de modestie și eficiență, pe care de altfel m-am străduit s-o pun în practică în disidența căreia i-am consacrat anii ce au urmat.

... Peste vreme, în emisiunea funerară pe care postul de radio „Europa liberă“ a închinat-o amintirii lui Octav Onicescu, Vlad Georgescu, fără să le descrie, avea să se refere indirect la aceste întâmplări. Cărora, se pare, le-am rămas ultimul martor...

*
* *

Cam tot în aceeași perioadă, am primit un telefon de la un ... regizor de film ce mi-a solicitat o întrevedere la Facultate. Nedumerit, m-am întâlnit cu Alexandru Sârbu, care m-a pus pe scurt la curent cu problema. „Se luase hotărârea“, cum se spunea pe atunci, ca Studioul „Alexandru Sahia“ să producă o serie de filme-portret cu figuri ilustre, aș spune răutăcios, atunci încă în viață, ale culturii române; se va fi observat „sus“ că mereu plecau „mari“ fără să lase urme în „memoria peliculei“ – și interlocutorul meu îmi cita, numai dintre matematicieni, pe Barbilian, Stoilow ori Ghyka. Desigur, Octav Onicescu, „decanul de vârstă și de talent al matematicienilor români“, cum îl numise fostul său elev N. Georgescu-Roegen, nu putea lipsi dintr-o astfel de serie cu nemuritorii, și Alexandru Sârbu fusese însărcinat cu împlinirea proiectului.

Numai că, la prima întâlnire „de lucru“ cu profesorul, primise un răspuns neașteptat, pe care venise să mi-l transmită: Octav Onicescu nu accepta să devină erou de film decât cu condiția stranie ca toată „operația“ să fie supervizată de ... elevul său Mihai Botez! Regizorul venise să discute cu mine situația... I-am cerut, desigur, timp de gândire și în aceeași seară m-am dus la profesor care mi-a explicat că, după întâmplarea nefericită cu articolul publicat sub numele său – relatată la începutul acestor însemnări – nu mai are încredere în ziariștii puterii și că numai dacă mă însărcinez să „veghez“ ca filmul să fie „decent“ (politic) acceptă să colaboreze la monumentul de celuloid, pe care de altfel îl privea cu oarecare amuzament.

Astfel am ajuns consultant științific al documentarului „Copacul“, produs de Studioul Sahia în 1978–1979 și care probabil mai există pe undeva, în arhivele de la București.

Împreună cu regizorul Alexandru Sârbu, om minunat și care desigur gândea ca și mine, ca și profesorul, am început să studiem „subiectul“; eu eram ghidul realizatorului, în mod firesc destul de puțin sensibil la detaliile unei cariere ce la prima vedere nu părea prea spectaculară.

Dar cât ne înșelaserăm! Accesul nestingherit la arhivele personale ale acestui matematician de peste 85 de ani ne-a dezvăluit o cu totul altă personalitate decât cea pe care credeam a o fi cunoscut. Profesorul Octav Onicescu era, desigur, și unul dintre ultimii mari elevi ai lui Levi-Civitta, și unul dintre puținii matematicieni în viață ce produsese constant, timp de decenii, în mai mult decât un singur domeniu al matematicii – fapt rar într-un timp în care specializările glorioase nu într-un domeniu, ci într-un singur capitol de știință deveniseră regula; căci lista contribuțiilor sale cuprindea, printre altele, funcțiile olotope în analiză, dependența cu legături complete (introdusă împreună cu Gh. Mihoc) și dezvoltarea func-

ţiilor-sumă în teoria probabilităţilor, energia şi corelaţia informaţională în teoria matematică a informaţiei, statistica informaţională în statistică, automatele aleatoare (introduse împreună cu S. Guiaşu) în teoria automatelor finite, universurile antiminkovski în teoria relativităţii generale, mecanica invariantivă în mecanică – şi şirul exemplelor ar putea fi continuat. Dar Octav Onicescu nu era numai un matematician enciclopedic ori filosof, cum îl numea fiul său spiritual Gh. Mihoc, asemuindu-l uneori cu marele Caratheodory: era un observator şi analist al realităţii. Şi am înţeles astfel acea mărturisire din discursul cu care mulţumea celor ce îl onoraseră, sub cupola Academiei, la împlinirea a 75 de ani, şi care sublinia (citez din memorie) că el nu se considera matematician, ci cercetător al naturii şi al vieţii cu uneltele matematicii. Am priceput astfel firul nevăzut ce lega organic contribuţii în domenii atât de diferite ca logica, psihologia ori demoeconomia...

Dacă însă etimologii au dreptate, şi termenul *teorie* derivă din grecescul *theoros*, ce înseamnă *spectator*, viaţa profesorului Octav Onicescu nu se rezuma la cea de teoretician al realităţii; el a aparţinut unei generaţii ce nu s-a sfiit să coboare în arena vieţii sociale şi politice, nu ca spectator, ci ca *actor* al vremii sale. Acest profesor universitar care era prin anii '30 şi preşedinte de consilii de administraţie ale unor firme şi fundaţii, şi gazetar, şi întemeietor – director de institute de cercetări sociale şi consilier al unor influente personalităţi politice – ieşea din cadrele obişnuite. Timp de peste o jumătate de veac, în pofida tuturor relelor istoriei, în jurul profesorului Octav Onicescu s-au grupat aceiaşi şi mereu alţi oameni de bine, preocupaţi de mai binele ţării; iată o performanţă, aş zice socratică, ce nu rămâne la îndemâna oricui!

Viaţa profesorului Octav Onicescu mi-a ridicat însă mie personal şi alte întrebări, la care răspunsurile nu sunt uşoare. Am înţeles condiţia specială – ori poate chiar

drama – unei mari personalităţi, hotărâte din raţiuni patriotice să se pună cu totul în slujba unei culturi mici, cum este cea română. Spre a nu fi greşit înţeles, precizez că nu definesc cultura mică drept cultură de nivel inferior marilor culturi – anglo-americană, rusă, germană ori franceză – ci drept cultura care, din raţiuni geografice şi istorice, este considerată marginală din perspectiva marilor culturi şi intră de la început cu handicapuri în dialogul cultural mondial. Şi m-am întrebat atunci, cum mă întreb şi acum, dacă un Octav Onicescu preocupat nu atâta să creeze pe loc gol „şcoli" româneşti – de teoria probabilităţilor, de statistică teoretică şi aplicată ori de modelare economică şi socială – ci, poate mai simplu, integrat unor glorioase „şcoli" existente şi oficiind toată viaţa într-o serioasă universitate germană ori anglo-saxonă, înconjurat de discipoli şi elevi ce i-ar fi vehiculat ideile într-o cultură mare, nu ar fi fost astăzi mult mai cunoscut şi nu ar fi produs poate chiar mai mult decât maestrul de la Bucureşti... Era însă mai bine aşa? Pentru cine? Răspunsurile nu sunt uşor de dat... Se cuvine însă, cred, să ne înclinăm foarte adânc în faţa celor ce au ales ca Octav Onicescu. Prin personalităţi ca el, geografia ştiinţei se modifică – şi asta, spre binele tuturor...

...Desigur, însă, că nu aceste dileme – pe care fireşte le-am păstrat pentru mine şi nu le-aş fi adus niciodată în discuţiile cu iubitul meu maestru – erau cele ce trebuiau să prezideze monumentul de celuloid al marelui savant patriot Octav Onicescu. Împreună cu regizorul am încercat să găsim acele aspecte ale vieţii ilustrului cărturar care să vorbească în limbajul filmului unui public, desigur, insensibil la rafinamentele performanţei matematice, despre frumuseţea unei vieţi puse în slujba poporului român. Îndrăznesc să cred că, în linii mari, am reuşit; în orice caz, profesorul a fost mulţumit...

Producţia nu s-a desfăşurat însă fără incidente. Reproduc trei dintre ele, pilduitoare pentru atmosfera jalnicilor „ani lumină".

Regizorul Al. Sârbu scrisese un comentariu inteligent și măsurat, care întovărășea firesc imaginile filmului. La o primă vizionare însă comentariul „nu a plăcut"; nu era „destul de literar", s-a explicat. Și atunci a fost angajat un ziarist de la „Scânteia", parcă –, pe care nici profesorul și nici eu nu-l văzuserăm vreodată (și pe care nu l-am întâlnit nici după asta) – să „dreagă" textul. Rezultatul era jalnic: limbă de lemn împănată cu exclamații patriotarde și cu imposibile parade de erudiție. Nu lipseau nici referiri la „anii lumină" – care nu existaseră deloc, nici în scenariul inițial, nici în prima versiune, cu totul urbană, a lui Al. Sârbu. Revoltat, am anunțat conducerea Studioului că, dacă acest nou comentariu va rămâne să însoțească filmul, eu cer să fiu șters de pe generic, argumentând cu cele mai evidente gafe ale zelosului lăudător. La rândul său, profesorul a invocat contractul semnat de el însuși, care mă ungea drept consultant. Au urmat tratative dificile și un compromis, desigur, de neevitat. Textul final este plat, dar decent ... În schimb, cu intonațiile milităroase ale crainicului nu s-a putut face nimic!

A doua întâmplare este mai degrabă comică. Scenariul cuprindea o masă aniversară în casa Onicescu; era un mijloc cinematografic excelent și de prezentare a atmosferei ce domina relațiile dintre mentor și discipolii săi (cu familiile respective), ca și de menționare, pe scurt, a unui mare număr de colaboratori, mai vechi ori mai noi, ai profesorului, care s-ar fi simțit jigniți „să nu apară deloc" în filmul omagial, dar pe care spațiul limitat al peliculei nu îi putea arăta separat. Echipa de filmare a înregistrat deci pe „viu", în sufrageria de la demisol, una dintre mesele „festive", mai degrabă obișnuite – dar la care, adevărat, nu erau „absenți", cum se mai întâmpla uneori; și, conduși cu mâna sigură de regizor, operatorii – care, desigur, erau și ei invitați la festin – prinseseră în treacăt pe peliculă și câteva dintre minunatele bucate moldovenești cu care doamna Luiza și sora ei își desfătau totdeauna musafirii. La vizionarea internă însă nenorocire: Bucureștiul era în criză cronică alimentară și, din indicație „de sus", era interzisă prezentarea la TV a oricăror aluzii la bucate – începând cu scoaterea de pe post a nevinovatelor reclame ale restaurantelor, în mod fatal aducând în fața ochilor înfometați sfârâit de fripturi și mititei. Filmul despre O. Onicescu nu putea face excepție de la regulă și mare parte a scenei cu pricina a fost astfel cenzurată – ori ciuntită –, spre marea supărare a unora dintre oaspeți care au dispărut astfel cu totul din versiunea finală – din motive pe care nu le înțelegeau și pe care ni le-au imputat mai târziu mie ori nevinovatului regizor. Abia ținându-și râsul, Al. Sârbu îmi descria comentariul „principial" al unuia dintre cenzori: „Oare *asta* se cuvine să rămână posterității de la O. Onicescu? Îmbuibarea cu bucate? Tovarășii au dreptate: să scoatem...". Și, desigur, s-a scos.

În sfârșit, în forma aprobată de conducerea Studioului producător, filmul a fost dus la vizionare, undeva „sus". Deși încă nu eram „disident declarat", nu am fost considerat demn să particip la acest eveniment... Regizorul Al. Sârbu mi-a reprodus apoi, fără comentarii, reacția plictisită a oficialului – care, înțeleg eu, nu prea vedea de ce se cheltuiesc banii statului pe astfel de filme: „Acum, că l-ați făcut, ce să facem, să-i dăm drumul... Dar oare omul ăsta, pe care-l lăudați atâta (Octav Onicescu, n.n.), *n-a făcut chiar nimic la viața lui?* Că văd acolo numai cărți și reviste... Ce s-a făcut după calculele lui? Măcar un pod să fi arătat ... Oricum, era ceva..."

Minunată înțelegere a culturii în „anii lumină"!...

... Printr-o simplă coincidență, filmul „Copacul", consacrat profesorului Octav Onicescu, a fost transmis la Televiziunea Română o zi după ce postul de radio „Europa liberă" difuzase o scrisoare deschisă prin care criticam politica regimului Ceaușescu, deci devenisem „disident oficial". Și pentru că în aceeași perioadă colegul Silviu Guiașu, ce apărea în câteva secvențe ale filmului, se refugiase în Occident, am avut scuza că nu numai din

cauza mea acest documentar nu a mai fost difuzat niciodată, cel puţin până la plecarea mea din ţară (septembrie 1987).

Oare o fi avut cineva ideea, cu ocazia centenarului O. Onicescu, sărbătorit în libertate, să-l aducă din nou în faţa publicului? Cred că ar merita...

*
* *

Lucrul la filmul „Copacul" mi-a dezvăluit însă ceva ce nu ştiam: că Octav Onicescu a fost, în anii '30, un extrem de activ gazetar. În biblioteca sa erau risipite zeci de articole şi note, publicate în reviste ca „Ideea europeană", „Gândirea", „Cuvântul", „Natura" şi multe altele; printre ele erau, desigur, şi articole de ştiinţă popularizată, dar şi comentarii ce mi se păreau extrem de pertinente asupra unor evenimente economice, financiare şi chiar politice – neînţelegând aici prin politică simpla înregimentare într-o grupare politică, refuzată toată viaţa de venerabilul maestru. Desigur, parte din aceste articole nu ar fi „trecut" de cerberii cenzurii comuniste; şi scrupule fireşti de antologator improvizat îmi interziceau orice actualizări oportuniste. Existau însă şi articole ori fragmente ce ar fi putut vedea lumina tiparului chiar în acei ani de întuneric. În plus, O. Onicescu scrisese şi publicase şi în ultimii ani multe note şi articole – referitoare la istoria ştiinţei româneşti şi universale, filosofia ştiinţei, fundamentele modelării matematice a proceselor economice şi sociale – şi ţinuse şi conferinţe pe teme generale (pe care, după obiceiul său, le scria). I-am sugerat deci profesorului un volum antologic de publicistică şi, după lungi ezitări, propunerea mi-a fost acceptată. Erau necesari însă „oameni de încredere absolută" care să nu folosească eventualele informaţii cu care veneau în contact şi în alte scopuri decât cele pe care le urmăream; închipuiţi-vă ce s-ar fi întâmplat dacă în arhiva celui ce fusese, de pildă, preşedintele Amiciţiei Italo-Române în

anii războiului ori preşedintele Comitetului pentru publicarea postumă a operei lui Nae Ionescu, ar fi pătruns gazetari de scandal ori, simplu, oameni rău intenţionaţi! Descoperisem în biblioteca profesorului şi o serie de caiete, în care am înţeles că-şi scria memoriile. Şi acestea, credeam eu, trebuiau aduse la cunoştinţa publicului – şi repede, căci autorul trecuse de 85 de ani... Cu ajutorul profesional şi entuziast al Gabrielei Adameşteanu, excelent redactor de carte, pe lângă minunat scriitor, şi cu complicitatea directorului M. Mâciu al Editurii Ştiinţifice şi Enciclopedice, lucrurile s-au încheiat cu bine. Volumul de publicistică, *Pe drumul împlinirii depline*, şi primul volum de memorii (al doilea, îmi pare, neterminat, a apărut postum) au fost primite cu mare căldură de cititori. Erau acolo, desigur, şi probleme generale de istorie, etică ori estetica cercetării ştiinţifice, de mare interes pentru studioşi. Dar cred că din tot ce s-a publicat ceea ce a impresionat mai mult pe cititor a fost memorialistica. Şi mulţi dintre ei, prin pana ori amintirile unui mare cărturar, au avut revelaţia unei cu totul alte Românii precomuniste decât cea pe care se străduia s-o popularizeze inepta propagandă ceauşistă. România dintre cele două războaie mondiale, aşa cum se citea *în* şi *printre* rândurile cărţilor lui O. Onicescu, era un spaţiu cultural civilizat, ce-şi căuta fireşte autenticitatea şi vocaţia în concertul european al acelor ani, dar în care valorile erau cultivate, bunele tradiţii păstrate şi oportunităţile discutate în spiritul democraţiei. Ştiinţa românească a acelor ani se străduia – şi în bună măsură reuşea – să ţină pasul cu ştiinţa lumii şi nu era obsesiv preocupată, ca în anii ceauşismului, de rezolvarea problemelor producţiei greşit formulate de conducători cvasianalfabeţi. Cititorul afla cu surpriză, de pildă, despre profesionalismul şi chiar inovaţiile teoretice cu care se efectuau banalele recensăminte ale populaţiei în anii '30, şi nu putea să nu fie impresionat de lista profesorilor şi cursurilor de la Şcoala de Statistică ce funcţiona tot în acei ani. În plus, evocarea

unui timp în care, se subînţelegea, contactele dintre cercetătorii din diferite ţări nu erau defel controlate de lumea politică, libera circulaţie a ideilor era nestingherită şi universitarii criticau deschis, în presă, puterea, nu putea să treacă fără comentarii în perioada ceauşistă în care orice „ieşire din ţară" se cerea aprobată de „sus", în care, evocându-se economia de valută, revistele ştiinţifice nu mai pătrundeau în ţară şi în care universitarilor li se cerea nu numai să nu critice, dar să şi laude zgomotos şi indecent o putere politică atât de evident antiintelectuală.

Volumele publicate în acei ani de O. Onicescu – superb comentate şi la postul de radio „Europa liberă" de V. Ierunca, care a subliniat tocmai caracterul lor nonconformist – se înscriu astfel printre acele puţine cărţi ce, indirect, ne-au ajutat nouă, celor de acolo, să ne păstrăm speranţa. Din dialogul indirect pe care îl angajau cu întunecaţii „ani lumină" nu se putea trage decât o singură concluzie: comunismul era doar un accident trecător care urâţise o ţară frumoasă, România lui Octav Onicescu. O eventuală antologie a „literaturii disidente" din ţara noastră nu cred că poate ignora aceste cărţi, cântec de lebădă al unui mare intelectual român.

*
* *

În arhiva profesorului mai descoperisem şi alte lucruri, după mine cutremurătoare, pe care le consemnez aici, spre aducere aminte: sunt două ciorne de scrisori scurte (câte o pagină) adresate lui ... N. Ceauşescu!

Prima era, cred, din 1974. După moartea neaşteptată a profesorului Gr.C. Moisil în străinătate, „se" dăduse, cum se spunea în acei ani, o „indicaţie" năucitoare: nici un savant mai bătrân de nu ştiu câţi ani nu mai avea voie să părăsească ţara, că... „dacă moare pe acolo şi trebuie să-l aducem acasă, pe banii statului (valută)!" Ordinul era, deci, „să nu se mai fâţâie babalâcii atâta" (ori, altfel

spus, „să-şi aştepte moartea acasă")... Profesorul Octav Onicescu fusese însă ales – mare cinste pentru întreaga noastră ştiinţă! – co-rector al Institutului Internaţional de Ştiinţe Mecanice de la Udine – Italia şi, în această calitate, trebuia să petreacă anual acolo o anumită perioadă, conform contractului şi uzanţelor. Înţelesesem din scurta scrisoare însă că şi lui i se refuzase „viza de ieşire" – desigur, ca urmare a „indicaţiei" sus-pomenite. Şi profesorul se adresa dictatorului, cerându-i să schimbe strâmba decizie. În cuvinte seci, dar de mare demnitate, îi comunica acestuia că, luând legătura cu rudele sale din Italia (soţia profesorului, Luiza, era de origine italiană şi păstrase legături normale cu familia sa rămasă acolo), a obţinut promisiunea acestora că, în caz de „accident", vor suporta ei costurile de transport. „Repatrierea corpului meu neînsufleţit nu ar deveni astfel o povară pentru vistieria ţării", conchidea profesorul Octav Onicescu, la peste 80 de ani, dintre care peste 60 de ani consacraţi culturii române... Nu ştiu dacă demersul a avut succes.

A doua scrisoare era de după cutremur. Se vorbea mult atunci despre „reconstrucţia" Bucureştilor şi, după unele zvonuri, casa de totdeauna a profesorului din str. Şoimăreştilor urma să intre în „zona de demolare" şi restructurare. Prevenit, probabil, de prieteni devotaţi, academicianul Octav Onicescu, la aproape 90 de ani, cerea acum dictatorului ca ordinul de demolare a casei sale să fie amânat până după moartea sa, oricum apropiată. Textul era de o supremă simplitate, şi memoria mea nu reţine decât aproximativ cadenţa cutremurătoare a argumentelor, desigur, fără miracolul vorbelor altfel potrivite ale maestrului. „În această casă, în care locuiesc de peste 60 de ani, mi-am crescut copiii. În această casă mi-am primit elevii. În această casă mi-am scris cărţile. În această casă am fost vizitat de învăţaţi din toată lumea", scria Octav Onicescu (citez din memorie), adăugând cu demnitate: „Câteva luni mai mult ori mai puţin nu ar modifica hotărâtor calendarul noilor construcţii. Am

aproape 90 de ani"... Fără comentarii!... Planurile de demolare au fost însă amânate câţiva ani (desigur, fără legătură cu scrisoarea profesorului), astfel încât moartea l-a găsit pe Octav Onicescu în casa sa. Dar casa însăşi nu a mai rezistat decât puţin furiei devastatoare ce bântuia în acei ani: împreună cu întregul cartier, a pierit sub buldozere. O dată cu casa a dispărut şi acel arbore majestuos ce străjuia casa Onicescu şi care i-a sugerat regizorului Al. Sârbu titlul filmului „Copacul"...

... Şi gândul meu, îndreptat către alt mare român, Dan Barbilian (Ion Barbu), îşi aminteşte că şi acolo, după moartea maestrului, monumentala salcie ce îi străjuia poarta căzuse, fulgerată. Şi că prietenul său, Octav Onicescu, spunea că nu suntem destul de înţelepţi spre a desluşi astfel de semne cereşti...

*
* *

Profesorul Octav Onicescu nu făcea prea mare deosebire între familia lui, să-i zic biologică, şi familia lărgită a elevilor şi prietenilor lui. De altfel, legăturile dintre aceste două categorii erau mai degrabă vagi: atâta cununaseră şi botezaseră, atâta năşiseră şi împăcaseră soţii Onicescu în lumea universitarilor că nu se prea mai ştia cine este rudă de sânge şi cine nu, la sărbătorile la care ne întâlneam cu toţii în casa din strada Şoimăreştilor.

Profesorul Onicescu avea însă un extrem de pronunţat sentiment al responsabilităţii sale de şef de familie (lărgită, fireşte); de aceea, se simţea obligat să ne protejeze pe toţi de nedreptăţi şi să ne ajute în carierele pe care ne angajaserăm, fără să ne judece prea mult – cum bănuiesc că fac adesea părinţii cu copiii lor. Coexistam, astfel, în spaţiul larg al inimii sale, mulţi şi diferiţi, cu dramele şi problemele noastre.

În strâmba lume comunistă în care ne găseam, însă, şi mai ales la sfârşitul anilor '70, viaţa universitară – şi, în general, cea culturală şi ştiinţifică – se îndepărta mereu

şi accelerat, de acea, cum să-i zic, normalitate cu care ne obişnuiserăm în anii '60; nedreptăţile deveniseră regula şi arbitrariul total se lăfăia nestingherit. Nici o urmă din bruma de meritocraţie ce caracterizase „deschiderea" din anii '60 nu mai rămăsese – şi matematicienii, mai ales după aberanta desfiinţare a Institutului de Matematică, au simţit probabil aceasta mai mult decât colegii lor din alte discipline. Realist, profesorul Onicescu înţelesese că singurul lucru posibil, în marasmul general, era să se ocupe nu de „situaţia generală a matematicii" – imposibil de îmbunătăţit în condiţiile date – ci de cazurile individuale în care ajutorul său ar fi putut fi de folos. „Intervenţionist", cum îi plăcea să se numească în glumă, fusese toată viaţa – dacă prin asta înţelegeam, o dată cu el, curajul de a cere mai marilor zilei lucruri pe care le socotea drepte pentru elevii săi; acum însă nevoia de „intervenţii" – ca reparatoare de flagrante nedreptăţi – crescuse atât de mult, încât era sincer îngrijorat. Ore întregi încerca să dea, la telefon, de foştii săi elevi cu ceva „trecere" politică, cum obişnuia să spună, cerându-le tot felul de lucruri pe care le credea îndrituite pentru protejaţii săi – de la „pile" la edituri, până la vize de ieşire pentru participare la manifestări ştiinţifice internaţionale. Iar foştii elevi, deveniţi demnitari – ca M. Maliţa, Gh. Mihoc ori G. Ciucu – şi ei în accelerată pierdere de influenţă într-o vreme în care totul se hotăra „sus" şi după criterii neştiute, încercau, bănuiesc, şi ei ce „se putea" – invocând însă, spre acoperire, faptul că fuseseră solicitaţi de profesorul lor, pe care nu-l puteau refuza... La rândul său, profesorul ştia că, pentru aceşti demnitari – pe care, de altfel, îi iubea şi, până la un punct, îi şi înţelegea ca ascultând de altă logică decât cea normală şi anume, cea a sistemului pe care îl slujeau – era mai puţin periculos şi, poate, chiar mai eficient dacă invocau în astfel de cazuri „neprincipiale" nu argumente justiţiare, ci telefoanele bătrânului profesor (care, cum spunea amuzat domnul Onicescu, ar avea şi dreptul să fie pisălog şi ramolit:

de la o vârstă...); aceasta era de altfel explicaţia comunicării prin secretare, care lăsa totdeauna urme...

Iată cum printr-o complicitate tristă şi probabil greu – dacă nu chiar imposibil – de explicat celor ce nu au trăit în România nebună a acelor ani, se mai încerca „câte ceva" – şi se mai şi reuşea câte ceva – în efortul de a opri dezastrul multilateral dezvoltat al ştiinţei naţionale... Multe cărţi s-or fi tipărit, multe articole s-or fi publicat şi multe participări la congrese internaţionale s-or fi aranjat prin aceste „lanţuri ale slăbiciunilor", la iniţiativele dezinteresate ale profesorului Octav Onicescu. Aş adăuga că aceste iniţiative depăşeau uneori cercul elevilor săi direcţi. Îmi amintesc astfel de intervenţiile repetate pentru un paşaport iniţial refuzat profesorului S. Marcus, pe care-l preţuia mult, dar care nu-i era propriu-zis discipol; discriminările la care era supus distinsul semiotician i se păreau însă intolerabile. Nu cred că profesorul S. Marcus a ştiut vreodată de aceste demersuri...

*
* *

Şcolit el însuşi prin ţări străine – studiase doar la Roma şi Paris – şi călătorind mult, cum spunea Barbilian „în matematice", de-a lungul şi de-a latul lumii, profesorul Octav Onicescu nu socotea că graniţele ţărilor trebuie să fie şi graniţe pentru ştiinţă. Şi dacă el însuşi se consacrase creării de „şcoli ştiinţifice naţionale", nu înţelegea deloc că acestea ar trebui cumva angajate în rivalităţi şi negocieri de tipul celor ce guvernau lumea politică.

Aş menţiona chiar că, în viziunea sa, „şcolile naţionale" erau justificate mai degrabă de considerente pragmatice decât de ambiţii naţionaliste. Într-adevăr, O. Onicescu înţelegea că, spre a participa cu demnitate la schimbul internaţional de informaţie ştiinţifică, trebuie să fii şi *producător* original de ştiinţă – de exportat – şi nu numai *consumator* pasiv a ceea ce se face în alte părţi. „Nimeni interesant din străinătate n-ar veni la Conferinţa

Internaţională de Teoria probabilităţilor de la Braşov, dacă nu ar avea speranţa să afle ceva interesant făcut *aici*", obişnuia să ne spună, adăugând: „Vedeţi, ce făceam Mihoc şi cu mine în anii '30 (când a luat fiinţă ceea ce se numeşte acum „şcoala românească de probabilităţi şi statistică") se arată a nu fi fost de prisos..."

Era, fireşte, mândru de ce sădise el – şi, în general, de ce se „producea" de valoare în matematica română –, dar nu era mirat că tinerii din ţară se îndreptau şi către alte domenii decât cele pe care le cultivaseră el şi generaţia lui şi era fericit când tineri din afara ţării se interesau de rezultatele „şcolilor româneşti". Aş spune astfel că, format într-o lume ştiinţifică fără granițe – ca aceea dintre cele două războaie mondiale – profesorul nici nu mitiza complexat şi nici nu subestima arogant „marea scenă" a lumii ştiinţifice ce se afla, în afara României.

Pentru profesorul Octav Onicescu, matematica era astfel una singură, chiar dacă matematicienii, prin naştere, aveau şi ceea ce se chema patrie. Urmarea firească era că şi piaţa matematicii era una singură, cu oportunităţi fără frontiere. Şi aş cita în sprijinul acestei afirmaţii, ce sună atât de normal aici şi acum – dar care părea atât de subversivă în trista Românie a anilor '80 – atitudinea sa faţă de „stabilirea în străinătate" a multora dintre elevii săi. Într-o vreme în care oficial nu se vorbea decât despre „trădători" şi „fugari", care, „după ce au învăţat pe banii poporului, au plecat la mai bine pentru arginţii duşmanului (!)", Octav Onicescu amintea cu dezinvoltură, în seminare publice, despre „foştii noştri colegi, acum în străinătate", neuitând să menţioneze excelenţa lor în România şi performanţa de excepţie în ţări străine. Era nespus de mândru de succesele elevilor săi – C.T. Ionescu Tulcea şi Alexandra Bellow, R. Theodorescu, H. Cohn, M. Petigrad ori S. Guiaşu – şi citea în public fragmente din scrisori recente în care era recunoscută valoarea contribuţiilor acestora (cum ar fi noi rezultate, premii, poziţii prestigioase în mari universităţi etc.). Era însă

sincer mâhnit atunci când contribuțiile reale ale „școlii" lui erau în mod nedrept ignorate, mai ales de cercetători formați în România...

Spre a ilustra atitudinea sa față de „stabilirea în străinătate", am să citez următoarea scenă petrecută în salonul Direcției Centrale de Statistică, unde profesorul tocmai își încheiase seminarul săptămânal. În cursul discuțiilor, amintise de „dragul lui Silviu Guiașu", într-o vreme în care acesta nu mai era în România. Unul dintre cei ce rămăseseră în eleganta încăpere – probabil, un oficial local – îi spuse profesorului, cu nedumerire alintată:

– Ați fost extraordinar, dar, sincer, un lucru m-a mirat. Cum poate un patriot ca dumneavoastră să vorbească de bine pe unul care ne-a părăsit tocmai acum, când era nevoie de el, ca să-și găsească un loc mai *călduț*?

– Dar dumneata unde te-ai născut? Că după vorbă nu pari bucureștean, răspunse, aparent fără legătură, profesorul.

– În X (numele unui sat îndepărtat din Moldova), răspunse candid „patriotul".

– Și cum ai părăsit X-ul care negreșit are atâta nevoie de oameni ca dumneata?

Și, uitându-se împrejur – ne țineam cu toții să nu pufnim în râs – a adăugat, privind la caloriferul ce – minune! – duduia într-un București înghețat și în perpetuă economie de combustibil:

– Ah, dar ce bine și *călduț* e aici...

... În ultimii ani însă o dată cu refugiile „în masă" în străinătate ale matematicienilor, devenise îngrijorat. „Desigur că pentru ei e mai bine – ce să facă în nebunia asta? – dar aici, *aici* cine rămâne?" – repeta mereu, cu tristețe...

*
* *

Funcționarea ordinii comuniste era posibilă datorită unui soi de contract social, niciodată explicitat, dar totdeauna prezent: statul-proprietar și gestionar acceptă și răsplătește munca cetățeanului, în schimbul obedienței necondiționate a acestuia față de puterea comunistă. Intrând deschis în disidența anticomunistă[1], deci contestând puterea comunistă, violam acest contract; urmarea logică era că și statul comunist nu se mai simțea obligat să-și respecte „partea lui" de contract. Ieșeam deci din rândul lumii: nu mai eram „normal", deveneam „un caz".

Nu voi plictisi cititorul cu descrierea avatarurilor vieții mele de disident – experiență pe cât de traumatizantă, pe atât de interesantă. Dar simple datorii de omenească recunoștință nu mă lasă să nu menționez aici imensul sprijin moral pe care l-am găsit, în acei ani, în casa Onicescu.

Profesorul Onicescu nici nu m-a împins (desigur), nici nu m-a dojenit (cum au făcut atâția alții) și nici n-a încercat să mă întoarcă din drumul pe care mi-l alesesem. De altfel, nu îmi amintesc să fi discutat vreodată cu el condiția și perspectivele disidenței – cu toate că, după moartea tatălui meu, îmi rămăsese adevărat părinte. L-am simțit de multe ori îngrijorat – mai degrabă pentru sănătatea și viața mea decât pentru altele. Dar cu noblețea și discreția care-l caracterizau, a înțeles că lucrul de care aveam cea mai mare nevoie era să nu mai fiu considerat „un caz" și să fiu acceptat, firesc, așa cum eram și doream să fiu – și anume, critic deschis al ordinii comuniste, dar cetățean ce, formal, respectam legile statului, deși le criticam, și deci aveam dreptul la o existență normală. Și atunci profesorul a hotărât ca, cel puțin în public, să se comporte ca și cum nu eram cu nimic deosebit de cel „normal" dinainte ori de ceilalți elevi și prieteni ce-l înconjurau. Am rămas în continuare „invitat permanent" la cenaclurile din casa Onicescu – cu precizarea că, de lipseam mai multă vreme (desigur, nu din vina mea), mi

1 Cititorul interesat de motivațiile acestui comportament bizar poate consulta broșura mea „Românii despre ei înșiși", Editura Litera, București, 1992 (Postfața).

se trimitea vorbă – de regulă prin „canale oficiale", cum ar fi Secretariatul Facultăţii ori al Centrului de Calcul unde fusesem transferat – că sunt aşteptat, uneori invocându-se şi niscaiva nume ilustre (de regulă, vizitatori străini), ce vor să mă vadă spre a discuta „cartea noastră" (evident, în pregătire). M-am trezit odată pe neaşteptate într-o sesiune de comunicări (nu mai aveam de mult „drept de conferenţiere" în public) şi m-am dumirit apoi că profesorul anunţase o lucrare având ca autori „O. Onicescu şi colab.", până la sfârşit „colab." fiind eu. Şi, îngrijorat că s-ar putea ca unele din rezultatele muncii mele de atunci să se piardă, rămânând în sertare, mi-a oferit cu generozitate numele său, asociat cu al meu – ghicind astfel, exact, că totuşi pe el, pe acad. O. Onicescu, nimeni nu avea chiar insolenţa să-l cenzureze. Şi aşa am mai fost publicat în ţară, câtă vreme maestrul a rămas în viaţă.

O fi avut profesorul necazuri de pe urma acestei, aş zice curajoase – şi singulare – asocieri, măcar morale, cu un critic al regimului? Cu delicateţea sa, oricum nu mi-ar fi spus-o. Mi-au rămas în minte numai două remarci. Odată, când îl conduceam spre maşina Academiei şi „făceam câţiva paşi" pe trotuar, mi-a spus pe neaşteptate:
– A venit ieri la mine un tinerel şi a încercat să-mi îndruge ceva de tine şi de „Europa liberă". I-am spus că, la vârsta mea, nu mă interesează nimicurile şi că, oricum, nu ascult niciodată nici un radio... Şi mi-a zâmbit şăgalnic.

Altă dată:

– Un tânăr necunoscut mi-a reproşat că la mine în casă se face politică. I-am spus că aparţin altei generaţii, când politica nu se făcea în casă, ci cu un milion de oameni care te urmează. Încap oare atâţia în sufrageria mea? Şi a râs, aproape tinereşte...

∴

Ultimele luni ale profesorului O. Onicescu au fost grele. Aveam impresia că, întristat de toate dramele

cărora le era martor, îşi pierduse bucuria şi voinţa de a trăi. Puterile îl părăseau. Începuse să scrie la o carte de filosofie, dar se văzuse obligat să abandoneze proiectul. Îl găseam mereu cu caietul în care se grăbea să-şi termine măcar memoriile, dar înainta greu. Ieşea rar din casă, deşi se străduia să nu-şi abandoneze seminariile. Şi vorbea mai des ca altă dată de „trecerea dincolo"...

Odată mi-a spus:

– Eu am scris viaţa profesorului meu, Pompeiu. Oare cine dintre voi va scrie viaţa mea?

Altădată, la seminarul său de la Direcţia Centrală de Statistică, se prezenta o comunicare despre „repartiţia geografică" a personalităţilor poporului român (ori „geniilor", cum le spunea conferenţiarul); autorul selecţionase „geniile" (nu ştiu cum) şi le clasifica după locul naşterii. Nu mai ştiu ce regiune ieşise „pe primul loc", dar retoric, vorbitorul a încheiat enumerând grupul relativ mic al „geniilor" Moldovei de Sus – dar care, dacă îmi amintesc bine, cuprindea pe poetul M. Eminescu, pe istoricul N. Iorga, pe muzicianul G. Enescu, pe pictorul St. Luchian şi pe matematicienii D. Pompeiu şi, desigur, O. Onicescu. În ce companie se afla profesorul nostru! Spontan, sala a izbucnit în aplauze.

– Îmi aduceţi aminte, iubiţii mei, că sunt singurul încă aici, între voi, zâmbi profesorul, vădit emoţionat ... Dar Pantheonul n-o să aştepte mult...

... Deşi ştiam cu toţii că era aproape, despărţirea de profesorul Octav Onicescu nu ne-a fost deloc uşoară. L-am vegheat, după datină, noaptea, în camera din casa sa ce acum devenise mortuară. Înmormântarea, organizată de autorităţile academice, a fost meschină şi grăbită. Dar capela cimitirului Bellu era plină de oameni îndureraţi, de toate vârstele.

Am ieşit printre ultimii pe poarta cimitirului, cu un alt „proscris" – Silviu Teleman, în aşteptarea unui paşaport pentru plecare definitivă din ţară.

– De ce oare suntem triști? s-à întrebat el deodată. Este doar sfârșitul firesc al unei vieți glorioase...

Avea dreptate. Și totuși...

* * *

Făcusem parte din ultima serie de studenți „direcți" ai profesorului O. Onicescu, înaintea pensionării lui (cei mai tineri fiind deci elevii elevilor lui), îmi fusese membru în comisia de doctorat, publicasem articole și cărți împreună, eram de mulți ani membru al „cenaclului" din strada Șoimăreștilor și îl vegheasem noaptea, după datină; eventuala mea prezență în șirul celor ce urmau să-i adreseze un ultim omagiu în fața mormântului deschis, cum cere tradiția, nu ar fi fost deci cu totul nejustificată. Îmi pregătisem de altfel un text extrem de scurt și desigur fără accente politice; după câte îmi aduc aminte mă refeream acolo la caracterul exemplar al vieții profesorului nostru, ca sinteză patriotică a științei și conștiinței (temă dezvoltată magistral, cu alte ocazii, de Virgil Ierunca, și care mi-a inspirat și titlul acestor însemnări). Avertizat însă de intenția mea, maestrul de ceremonii al funeraliilor nu m-a lăsat să aduc acel ultim omagiu iubitului meu profesor, amenințându-mă că, dacă insist, oficialitățile își retrag tot sprijinul (material) în organizarea ceremoniei.

Înmormântările nu îmi păreau prilejuri potrivite pentru gălăgioase înfruntări politice, astfel încât, firește, am renunțat. Am citit însă textul în fața trupului neînsuflețit al profesorului, în camera pe care n-o părăsise încă (de data asta, pentru totdeauna) din casa sa. Și mi s-a părut că a zâmbit...

Textul a fost apoi difuzat de „Europa liberă" cu ocazia emisiunii comemorative consacrate amintirii lui O. Onicescu. Din motive de pudoare, l-am dorit – și a rămas – anonim. Atâția dintre elevii săi l-ar fi putut scrie, încât am preferat să fie semnat: „un fost elev". Nu de frică, firește,

– doar circulaseră și aveau să mai circule prin „Europa liberă" atâtea texte incendiare sub numele meu; am ținut însă să îndepărtez orice bănuială că aș vrea să folosesc ilustrul nume spre a-mi face mie ieftină publicitate...

În ultima mea trecere prin München n-am găsit rândurile elevului anonim al lui O. Onicescu. S-au păstrat însă, curios, scrisorile mele către Vlad Georgescu și Virgil Ierunca, în care se explica întâmplarea...

* * *

Venerat în ultimii ani ai vieții – poate doar C. Noica s-a mai bucurat de o astfel de prețuire din partea devotaților – profesorul O. Onicescu părea aproape uitat la câțiva ani după moarte. Pe drept? Pe nedrept? Moștenirea științifică și importanța ei nu propun teme facile de analiză și meditație. Să lăsăm deci istoricilor științei să cerceteze legăturile dintre energia informațională a lui O. Onicescu și mai vechiul indice de concentrație (sau diversitate) al lui C. Gini ori raporturile dintre mecanica invariantivă a lui O. Onicescu și mecanica relativistă a lui A. Einstein. Ceea ce rămâne de netăgăduit este că vreme de decenii, generații de tineri studioși au venit în contact cu marea știință prin O. Onicescu. Șirul cursurilor „pentru prima dată" ținute în România de Onciescu este lung – și cuprinde și detalii neașteptate: de pildă, profesorul N. Dinculeanu îl cita odată drept unul dintre promotorii modului modern de predare a ... analizei! Deschiderea continuă spre nou și modern, ce l-a însoțit toată viața, a oferit celor dimprejurul său neuitate lecții de tinerețe spirituală. Iar elevii săi, risipiți prin lume, fac, după puterile lor, mai departe, știință – ducând cu ei astfel, iarăși mai departe, măcar indirect, ceva din Octav Onicescu. E mult? E puțin? Nu știu. Dar mă întreb câți dintre noi ar fi făcut sau vor face mai mult...

... Profesorul Octav Onicescu n-a apucat să vadă România eliberată de dictatura comunistă. Și, deși avea

o încredere mistică în ceva mai bun care va trebui să vină odată, nu cred că-şi închipuia – ca noi toţi de altfel – că viitorul este atât de aproape: altfel, cu extraordinarul său simţ al datoriei faţă de pământul străbunilor, aş îndrăzni să cred că s-ar fi luptat mai mult cu destinul şi ... cine ştie...

Dar, în haosul României postcomuniste, mă gândeam cât de necesar ar fi fost *acum, acolo* Octav Onicescu. Cu prestigiul şi experienţa sa, cu tactul şi înţelepciunea sa, cu adânca sa ştiinţă a oamenilor şi locului, profesorul ar fi putut să devină acel de neînlocuit lider – reper moral şi spiritual de care ţara are atâta nevoie.

Septembrie 1992,
Santa Barbara, California

ARC, nr. 1–2 1993, LITERE * ARTE, p. 59–69.

Andrei D. Saharov, contemporanul nostru[1]

Bănuiesc că primul contact al cititorului român din 1993 cu *Memoriile* lui A.D. Saharov este mai degrabă descumpănitor. Într-adevăr, de ani de zile, de la posturile de radio occidentale şi din presa liberă, ştiam cu toţii că A.D. Saharov a fost un mare disident (anti)sovietic); că a fost onorat cu Premiul Nobel pentru pace ca militant în slujba drepturilor omului; că, datorită intransigenţei şi curajului său, a fost crunt persecutat de autorităţile sovietice (care l-au şi deportat în afara Moscovei, la Gorki); şi că, „reabilitat" (în parte, desigur) de M. Gorbaciov, în 1986, şi ales (cu dificultate) deputat în Congres, era angajat în campania de democratizare a Constituţiei, când a murit pe neaşteptate, fără să apuce să vadă dezmembrarea Uniunii Sovietice şi colapsul de fapt al totalitarismului comunist. Cititorul român din 1993, obişnuit cu biografiile de eroi anticomunişti atât de la modă în Europa de Est de după 1989, se aşteaptă deci să găsească în *Memorii* viaţa unui martir-erou; şi nu poate scăpa probabil de tentaţia de a compara această istorie cu alte cronici, de pildă cu cea a marelui contemporan al lui A.D. Saharov şi al nostru, genialul romancier A. Soljeniţîn ori cu atâtea alte mărturii ale supravieţuitorilor infernului roşu.

1 Însemnări despre *Memoriile* lui A. D. Saharov.

În perspectiva unor atari așteptări, dezamăgirea pare la prima vedere justificată. Ce fel de martir o fi fost și acest fizician? – se poate întreba cititorul român, totdeauna bănuitor când este vorba de personaje ce i se prezintă drept exemplare prin curajul care lui, s-o recunoaștem, cel puțin în medie, i-a cam lipsit. Într-adevăr, A.D. Saharov a avut o copilărie și o tinerețe de care nu pare atâta a se plânge (deși, născut în 1921, a crescut în plină „teroare roșie"); într-o vreme în care atâția intelectuali de excepție putrezeau în pușcării, a făcut o strălucită carieră științifică – dându-și doctoratul la 26 de ani și fiind ales în selecta Academie de Științe, ca membru titular, la 32 de ani (cel mai tânăr „nemuritor" din istoria venerabilei instituții care și-a păstrat în bună măsură prestigiul și în anii comunismului, spre deosebire de alte organizații familiare cititorului român); a lucrat, împreună cu alt mare fizician, I. Tamm, la bazele teoretice ale fuziunii nucleare controlate, a contribuit, hotărâtor, la dezvoltarea primei bombe cu hidrogen sovietice și a întărit astfel puterea militară a „imperiului iadului", cum numea fostul președinte american R. Reagan fosta Uniune Sovietică; și, desigur, ca membru al superelitei intelectuale, a beneficiat de toate privilegiile cu care sistemul sovietic își răsplătea meritocrația (poate cu excepția, adevărat importantă, a călătoriilor în Occident, limitate de altfel pe toate meridianele pentru purtătorii de importante secrete militare). Istoria conflictelor lui A.D. Saharov cu puterea sovietică nu pare nici ea cititorului român din 1993, desigur anticomunist, deosebit de spectaculoasă. În 1961, este drept, A.D. Saharov s-a opus planului premierului sovietic N.S. Hrușciov de a experimenta în atmosferă o superbombă (de 100 megatone); dar printre atomiștii de peste tot s-au întâlnit pacifiști și chiar sovieticii au dezvoltat apoi o mișcare (desigur, dirijată și controlată de guvern) pentru limitarea – dacă nu și interzicerea – experiențelor nucleare. Adevărat, A.D. Saharov a avut un rol important în mobilizarea oamenilor de știință împotriva așa-ziselor „teorii" ale biologului stalinist T.D. Lisenko – dar, din felurite motive, opoziția împotriva impostorului stalinist a cuprins și multe alte nume mari. Adevărat, în special după căsătoria cu Y. Bonner (1971), ea însăși curajoasă luptătoare pentru respectarea drepturilor omului, militantismul critic al lui A.D. Saharov s-a manifestat și mai vizibil; și marele fizician a luat public apărarea multor persecutați de autoritățile comuniste, a participat ostentativ la procese politice înscenate altor disidenți, a vizitat lagăre de concentrare unde zăceau întemnițați luptători pentru libertate, a scris și difuzat scrisori politice deschise în care comenta actele arbitrare ale regimului și a dat numeroase conferințe de presă și interviuri ziariștilor occidentali, denunțând violări ale drepturilor omului în URSS și criticând acțiuni ale guvernanților sovietici (una dintre aceste critici, la adresa invaziei sovietice în Afganistan, determinând și exilarea sa în orașul – interzis străinilor – Gorki, după retragerea publică a decorațiilor cu care statul comunist îl onorase, înaintea rătăcirilor disidente). Presa occidentală a scris și despre repetate greve ale foamei prin care marele disident protesta împotriva tratamentului ilegal și infamant la care erau supuși el și soția sa (condamnată din 1985 și ea la exil intern pentru așa-zisă „activitate antisovietică"). Dar, se poate întreba cititorul român, obișnuit să măsoare anticomunismul în ani de temniță politică și supraviețuire în infernul concentrațional, ce soi de martiraj este în fond acesta?

Nici A.D. Saharov și nici soția sa, Y. Bonner, nu au fost vreodată judecați, condamnați ori întemnițați, ca atâția alți disidenți – deși șirul șicanelor la care au fost supuși este lung, iar „războiul nervilor" pe care cei doi l-au purtat, solitari, cu autoritățile, nu a încetat niciodată. Adevărat, A.D. Saharov a avut, chiar înaintea surghiunului la Gorki, „domiciliu obligatoriu" în URSS; dar soția sa a călătorit în Occident, a vorbit acolo liber despre abuzurile din URSS și despre persecuțiile la care erau supuși ea și familia ei, a dat interviuri, a publicat articole și cărți

nonconformiste (ale lui A.D. Saharov și ale sale), ba chiar la Stockholm, în 1975, a primit, în numele soțului ei, Premiul Nobel pentru pace – răsunătoare palmă pe obrazul regimului sovietic – după care s-a întors, aparent nestingherită, în patrie, ca și cum nimic nu s-ar fi întâmplat. Iar A.D. Saharov, chiar la Gorki fiind și în greva foamei, a rămas membru titular al Academiei de Științe a URSS (titlu pe care nu i l-a luat nimeni, niciodată) și nu a încetat să beneficieze de avantajele (importante) pe care i le dădea apartenența la această organizație de superelită (cum ar fi substanțialele îndemnizații în bani, acces cu prioritate la asistența medicală specială ș.a.m.d.).

Cum sunt oare posibile astfel de situații sub regimul totalitar comunist? – se poate mira cititorul român. De ce au fost ele tolerate? Și dovedesc ele adevărată, autentică, disidență ori...? – aș continua eu gândul său nerostit.

Răspunsurile la aceste întrebări ne pot ajuta să ne apropiem de esența „miracolului Saharov"; și să înțelegem și că o parte a acestui extraordinar fenomen va continua probabil să-și păstreze misterul, ca orice miracol...

*
* *

O bună parte din nedumeririle cititorului român ar dispărea, cred eu, dacă am încerca să privim „fenomenul Saharov" prin prisma realităților sovietice și nu prin prisma experienței românești, pe care – explicabil, deși discutabil, așa cum voi încerca să demonstrez mai departe – o considerăm tacit relevantă pentru tot ceea ce ține de socialismul real. Să nu uităm că acea parte a sistemului sovietic care asigura performanța militară ori performanța destinată măririi prestigiului URSS în lume – ca aceea legată de programul nuclear militar, de programul construcției de rachete, de programul cosmic și poate și de alte programe, practic justificate de necesitățile unui posibil război chimic, biologic ori psihologic – a funcționat mai aproape de normalitatea înțeleasă ca peste tot, a fost mai

puțin expusă imbecilităților ideologizante ori arbitrarului politic, decât alte zone ale realității sovietice, și a promovat chiar o autentică meritocrație. Cariera profesională a lui A.D. Saharov s-a desfășurat aproape în întregime în această sublume de excepție a universului totalitar sovietic. Dacă vom adăuga aici și marea tradiție dintotdeauna a științei ruse și rolul de excepție pe care, în istoria acestui turburat imperiu, l-au avut totdeauna intelectualii – ca „luminători" ai unui popor ce n-a cunoscut practic niciodată binefacerile democrației – vom înțelege mai ușor prestigiul imens pe care oameni ca A.D. Saharov l-au putut câștiga și păstra în totalitarul sistem sovietic.

Pentru generația lui A.D. Saharov motivațiile ideologice și politice (de care personal îl cred pe marele fizician, mai degrabă, străin) erau apoi greu de despărțit de motivațiile național-patriotice. A.D. Saharov avea 18 ani când țara sa a fost invadată de trupele naziste, și generațiile mai noi, cel puțin, pot înțelege cu dificultate ce implicații a putut avea acest eveniment pentru un adevărat patriot rus. În anii războiului, dragostea pentru Rusia eternă și sprijinirea regimului stalinist erau practic de nedespărțit; și nu cred că emigranții antibolșevici din toată lumea (din Europa și America, în special) puteau fi bănuiți de subite simpatii comuniste atunci când își vindeau bijuteriile spre a trimite în Rusia bani destinați Armatei Roșii ce apăra pământul sacru al străbunilor de aroganții năvălitori străini. Imensele suferințe ale războiului au justificat psihologic apoi, decenii întregi, „strângerea rândurilor" tuturor supraviețuitorilor (în jurul inaptelor conduceri comuniste, desigur) în vederea evitării unei posibile repetări a tragediei; și generații de ruși (printre care și cea a lui A.D. Sarahov) au văzut în întărirea puterii militare sovietice garanția păcii, atât de scump câștigată, și în anii întunecați ai „războiului rece".

O astfel de înțelegere pentru experimentul socialist lipsește, desigur, cititorului român; impus cu forța, după al doilea război mondial, de colonistul sovietic învingător și înlocuind nu un regim autocrat ca în Rusia, ci o (imperfectă) democrație, comunismul în România nu a

avut nici un fel de legitimitate şi orice indulgenţă faţă de această formă de totalitarism nu poate fi privită decât cu suspiciune. Pentru a ne apropia de „fenomenul Saharov" trebuie însă să depăşim aceste suspiciuni şi să încercăm să ne aşezăm în spaţiul comunismului sovietic, pe care l-am evocat înainte.

*
* *

Nimeni nu poate povesti mai bine decât A. D. Saharov modul în care un mare senior al intelectualităţii aliniate se transformă treptat într-un critic al societăţii care l-a creat, asumându-şi şi rolul de paria în ţara sa.

Am să încerc, o dată cu cititorul român, să evaluez, oarecum din afară, *costurile* şi *efectele* acestei miraculoase evoluţii.

Pentru viaţa şi cariera profesională a lui A. D. Saharov, *costurile* au fost imense. Nobila discreţie a *Memoriilor* ne permite numai să intuim dificultăţile luptei sale solitare cu sistemul totalitar, fără detalii (mai ales plângăreţe ori vindicative). Ne putem însă imagina cât trebuie să fi fost de lovit un om cu sensibilitatea şi generozitatea lui A.D. Saharov de lipsa de solidaritate a confraţilor ori de laşităţile celor din jur: cât de greu o fi suportat şicanele, adesea umilitoare, ale birocraţilor puşi de „cei de sus" să-i facă viaţa cât mai grea; câtă energie o fi cheltuit în „războiul nervilor" cu poliţia ori cu informatorii care, desigur, îl înconjurau: şi cât de nefiresc i s-o fi părut lui, patriot rus, să devină atât de dependent de singura legătură protectoare cu lumea – de ziariştii şi diplomaţii occidentali, nu totdeauna la înălţimea marelui lor interlocutor.[1] Iar pentru cariera sa de fizician, disidenţa a însemnat, pe scurt, moartea profesională; sâcâit de poliţie, rupt de lumea ştiinţifică, de informaţia ştiinţifică, de

1 Iată, astfel, confesiunea corespondentului unui mare ziar american: „Dacă privim situaţia în mod logic, oricine devine disident în această ţară (n.n. U.R.S.S.) trebuie să fie puţin nebun (...) Iar aceşti nebuni nu contenesc să mă caute" (citat de A. Nagorski, Reluctant Farewell, după D. Satler, „Les correspondants étrangers à Moscou" în L'Autre Europe, 14, 1987). E adevărat că mulţi alţi corespondenţi şi diplomaţi gândeau altfel...

laborator şi de colaboratori, un experimentator teoretician ca A.D. Saharov nu putea continua să lucreze. Adevărat, posibilul (ori, mai precis, aproape sigurul) Premiu Nobel pentru fizică acordat savantului A.D. Saharov s-a convertit în Premiul Nobel pentru pace acordat disidentului A.D. Saharov, dar este oare schimbul echitabil? Poate că progresul ştiinţei a fost încetinit cu ani de zile de ieşirea din lumea ideilor a unui geniu ca marele disident. Şi tristeţea împăcată din ochii lui A.D. Saharov, mai ales în ultimii ani, arăta, cred, că şi celebrul fizician ştia asta...

Efectele şi *impactul* disidenţei lui A.D. Saharov au fost şi ele imense, dar măsurate la altă scală decât cea personală – şi anume la scală planetară şi istorică. Şi mă refer aici, desigur, nu numai la faptul că această singulară contestaţie a devenit cunoscută la scală planetară, ci mai ales la rolul pe care l-a avut în descrierea corectă (ca să nu spun „demascarea", cuvânt ce din atâtea motive nu-mi place) şi în subminarea totalitarismului comunist.

Voi încerca să reconstitui, pe rând, modul în care *persoana* disidentului A.D. Saharov şi *mesajul* său au fost receptate, întâi în afara fostei URSS şi apoi (esenţial) în interiorul imperiului roşu. În lumea liberă, disidenţa lui A.D. Saharov a completat numai un tablou al totalitarismului comunist ce ar fi trebuit să fie de mult cunoscut, dacă ar fi existat un interes real pentru această problemă. Zeci de ani, Occidentul a fost bombardat de mărturii privind, pe rând, ororile puciului bolşevic din 1917 şi războiului civil, crimele lui Lenin şi mai ales ale lui Stalin, tragediile lagărelor de concentrare, ca şi viaţa sub totalul control (arbitrar şi despotic) al aparatului represiv, alături de mizeria fizică şi morală ce demonstra eşecul deplin al utopicului şi iniţial generosului proiect socialist. Autorii unor astfel de mărturii erau, pe lângă foşti diplomaţi, şi agenţi de informaţii profesionişti, mai ales emigranţi ori refugiaţi, victime directe ori indirecte ale represiunii. A.D. Saharov a fost unul dintre primii ce au „îndrăznit" să critice dinăuntru, şi public, sistemul sovietic; în ordine istorică, cred că el este printre primii îndrituit să fie numit

disident, dacă prin disident înțelegem, o dată cu R. Medvedev, „un cetățean care nu este de acord cu fundamentele ideologice, politice, economice ori morale pe care se întemeiază societatea în care trăiește, proclamându-și *deschis* (s.n. M.B.) acest dezacord și demonstrându-l în fața compatrioților săi și a statului" (R. Medvedev, *On Soviet Dissent*, Constable, London, 1980). Desigur, au existat – și înaintea lui Saharov și simultan cu el – și alți oameni curajoși care au criticat sistemul sovietic. Dar rămânând anonimi, mulți au dispărut repede și fără urmă în gulag și, astfel, nu au avut cum să zdruncine conștiința contemporanilor. Alții, destul de numeroși, nu făcuseră cariere profesionale remarcabile sub puterea sovietică (poate și din motive obiective, ce țineau de „selecția negativă" ce a operat decenii în URSS, poate și din rațiuni subiective, ce țineau de refuzul de a face compromisurile pe care „normalitatea" le implica prea adesea sub ordinea roșie ori poate și pentru simplul motiv că erau mediocri); ei au devenit astfel cunoscuți în Occident *întâi* ca disidenți – și propaganda sovietică, ca și indiferența și dezinformarea „lumii libere" au făcut ca, în multe astfel de cazuri, distincțiile dintre frustrările profesionale ale unor marginali ori chiar mediocri, dornici să-și ia revanșa contra breslelor profesionale ori pământului natal ce refuza să le recunoască discutabilele merite, și criticile responsabile ale unor adversari ai dictaturii să rămână neclare. În plus, printr-o tacită înțelegere cu Occidentul, mai toți nemulțumiții declarați – adevărat, după șicane și persecuții – erau, mai devreme ori mai târziu, „exportați" în lumea liberă; mulți occidentali făceau astfel greu diferențele dintre cei ce criticau ordinea roșie spre a o îmbunătăți ori schimba și cei ce, prin critică deschisă, nu urmăreau decât să-și asigure pentru ei și familiile lor un viitor mai bun, într-o altă lume decât cea comunistă, lume deja existentă în Vest. Intrarea, la sfârșitul anilor '60, în arena disidenței a profesorului Saharov, cum avea să-l numească presa occidentală pe marele fizician decenii în șir (deși activitățile didactice au constituit numai o mică parte din viața sa), schimba funda-

mental această imagine a fenomenului contestatar în URSS. Academicianul A.D. Saharov era de mult cunoscut în afara granițelor URSS ca un fizician de geniu, atunci când a apărut în ipostaza de contestatar. Ca membru marcant al supraelitei științifice sovietice, el se bucurase de toate favorurile și primise toate onorurile din partea breslei ori a regimului; ipoteza că la originea contestației sale stăteau frustrări personale era astfel de la început exclusă. În plus, ipoteza „disidenței pentru emigrație în Occident" cădea de la sine, în cazul special al lui A.D. Saharov; și un copil își dădea seama că un purtător de secrete științifice, tehnice și militare de talia marelui fizician nu ar fi fost niciodată lăsat să plece ori să fugă „la inamic" – și, de altfel, după știința mea cel puțin, A.D. Saharov nici n-a intenționat ori cerut vreodată să-și părăsească definitiv patria, spre a îngroșa grupul emigranților, și nici prietenii săi din Vest ori guvernele occidentale care i-au luat apărarea nu au cerut vreodată asta. Ar trebui poate adăugat că nici A.D. Saharov, și nici cei apropiați lui nu fuseseră (ori, mai exact, nu se știa că fuseseră) victime directe ale represiunii bolșevice – de pildă nu petrecuseră ani în „gulag" – și deci disidentul nu putea fi bănuit de omenească părtinire, amestecând suferințe personale de neuitat (ca în cazul marelui A. Soljenițîn) cu critici ce se voiau „obiective" ale ordinii roșii. Persoana lui A.D. Saharov era astfel, în ochii intelectualului occidental, cu totul *credibilă*[1] în atitudinile sale civice, cum erau cele puse de regulă sub numele de „disidente". Și tocmai această credibilitate a ajutat cărturarilor și publicului din lumea liberă să înțeleagă mecanismul sufocant al ordinii totalitare. Pentru profesorul dintr-o universitate americană oarecare, A.D. Saharov era un mare fizician,

1 Obiectivitatea îmi cere să semnalez că tocmai argumentele în favoarea *credibilității* pentru intelectualul occidental erau cele care au apărut „dubioase" în unele cercuri ale emigrației ruse și est-europene: ca și (posibil) neîncrezătorul cititor român, și aici apare mirarea că sub comuniști se poate face carieră (onestă), că poți să nu fi suferit fără să fi făcut „pacte" dezonorante cu regimul etc. De altfel, prestigiul lui A.D. Saharov îmi pare că a rămas mult mai mare în rândul marii intelectualități occidentale decât în cercurile acrite ale emigranților...

care critica deschis sistemul, guvernul şi politica ţării sale – cum făceau atâţia dintre colegii săi americani cu sistemul, guvernul şi politica SUA; de ce însă se întreba naiv profesorul american, în URSS astfel de lucruri sunt pedepsite, iar în SUA, nu? „Şi Saharov în Rusia, şi Chomsky în SUA sunt disidenţi" – îmi spunea un coleg de la Stanford; „şi am înţeles diferenţa dintre sistemul sovietic şi democraţia noastră abia când am văzut cât de diferit sunt trataţi aceşti intelectuali critici ai guvernelor lor", adăuga el, făcând aluzie la faptul că, pe când A.D. Saharov era hăituit şi deportat cu domiciliu obligatoriu, nimeni nu s-a gândit vreodată să-l deranjeze pe marele lingvist Noam Chomsky – autor, pe lângă al gramaticilor generative, şi al multor cărţi în care acuză SUA de mai toate fărădelegile secolului – de la catedra sa de la MIT, Boston.

A avut nu atât *persoana* lui A.D.Saharov, cât *conţinutul* mesajului său contestatar un real impact asupra publicului occidental? După părerea mea, da. S-a spus de multe ori, cu îndreptăţire, că cel ce a schimbat într-adevăr percepţia lumii libere asupra fenomenului comunist a fost A.Soljeniţîn, în special prin cutremurătorul său „Arhipelag Gulag". Descrierea fărădelegilor ce au însoţit de totdeauna încercarea de punere în practică a utopiei egalitare, ca şi explorarea adâncimilor universului concentraţionar şi a urmărilor lui în societatea sovietică, au zdruncinat, într-adevăr, ireversibil, sensibilitatea lumii libere. Mai mult decât atât, perspectiva Gulagului a creat un cadru de referinţă ce a permis regândirea realistă a întregii istorii a comunismului, istorie aptă în sfârşit a include multe mărturii şi detalii ce fuseseră decenii întregi ignorate. În acelaşi timp însă tocmai această abordare a problemei comunismului, prin prisma unor stări şi experienţe-limită şi sub unghi mai degrabă patologic, a limitat mult publicul occidental al marelui scriitor şi i-a îndepărtat în special pe membrii influentului grup al intelectualilor liberali (dacă nu chiar de stânga), cu un rol important, dacă nu chiar hotărâtor, în viaţa spirituală

a „lumii libere". Aş spune, simplificând desigur, că mărturia lui A. Soljeniţîn a avut răsunet în special în rândul celor ce erau deja anticomunişti şi antisovietici şi le-a oferit argumente noi, de netăgăduit şi de neignorat, împotriva ordinii roşii. Dar dacă buna-credinţă şi geniul literar al marelui scriitor nu au fost niciodată puse la îndoială, nici chiar de intelectualii liberali, în schimb priceperea sa de analist politic a fost în aceste cercuri nu arareori discutată. Intelectualul liberal occidental va împărtăşi greu indulgenţa (dacă nu chiar admiraţia) lui A. Soljeniţîn pentru autocratica Rusie ţaristă prerevoluţionară (ori pre-1917), chiar dacă va fi de acord cu faptul că, în raport cu ceea ce avea să vină – respectiv dictatura bolşevică – această epocă nu era de tot neagră, cum o prezenta istoria comunistă; intelectualul liberal va adera (conştient sau nu) la mult citata frază a marxistului francez J. Ellenstein, care spunea că „popoarele subdezvoltate produc socialism subdezvoltat", spre a exprima multe din crimele comise, în numele socialismului, de Lenin, mai ales de Stalin şi chiar de urmaşii lor în necivilizata Rusie; şi acelaşi intelectual, fascinat de inanalizabilul şi abisalul „suflet slav", atât de extraordinar explorat de marele romancier, va renunţa să judece după propriile sale criterii, umane şi morale, o istorie pe care însăşi arta scriitorului îl convingea că nu o putea înţelege şi explica raţional.

În plus, fărădelegile prin care s-a instalat „ordinea roşie" nu înseamnă automat, în logica occidentală, şi faptul că „aceasta este rea"; am auzit astfel intelectuali radicali de stânga care, în sprijinul acestei aserţiuni, citau faptul (discutabil, de altfel) că şi democraţia americană s-a instalat după genocid (respectiv, exterminarea în masă a indienilor americani), dar că aceasta nu o condamnă aprioric, aşa cum sugerează cei ce pun în perspectivă istorică ordinea comunistă.

În sfârşit, nici criticile moralizatoare şi adesea superficiale la adresa „democraţiei occidentale", nici soluţiile politice ce prevedeau o Rusie întoarsă la fundamentalis-

me religioase şi structuri tradiţionale nedemocratice, nici profeţiile negre privind victoria comunismului împotriva relaxatei democraţii occidentale (în paranteză fie zis, ce s-au arătat mult mai repede decât ne-am închipuit neîntemeiate), – şi nici apelul (implicit) la mobilizarea Vestului în vederea cruciadei inevitabile, nu erau în măsură să mărească popularitatea lui A. Soljeniţîn în rândul intelectualităţii liberale. Acestei audienţe, mai degrabă indiferente la dezvăluirile lui A. Soljeniţîn, s-a adresat, desigur, fără un „plan dinainte stabilit", academicianul A.D. Saharov. Critica sa a regimului sovietic nu mai era întemeiată pe evocarea trecutului, ci pe analize logice: dacă antisovietismul lui A. Soljeniţîn era de sorginte *istorică*, cel al lui A.D. Saharov rămâne *structural*[1]. Mesajul lui A.D. Saharov nu mai face apel ca acela al marelui său contemporan la specificul sufletului rus pervertit de comunism, ci se adresează colegilor occidentali în limbajul universal al libertăţii – de gândire, de exprimare, de creaţie, de asociere, de călătorie ori de emigrare. Marea intelectualitate occidentală a aflat astfel, de la un stimat membru al „invizibilului colegiu" al elitei spiritului, că astfel de libertăţi, ce îi par absolut normale, sunt refuzate de regimurile comuniste unei treimi din populaţia globului. „Ordinea roşie" a apărut astfel în adevărata sa lumină şi în ochii celor ce nu considerau aprioric că socialismul ori comunismul sunt cuvinte de ocară. Aş adăuga şi faptul că mesajul anticomunist echilibrat şi măsurat al lui A.D. Saharov a creat în rândul intelectualităţii occidentale (şi desigur nu numai acolo) şi explicabile îndoieli în ceea ce priveşte profesionalitatea ori chiar inteligenţa primară a liderilor comunişti; căci, dacă „pedepsirea vinovaţilor" pentru decenii de ordine totalitară, cum sugerau A. Soljeniţîn şi alţii, nici nu putea fi pusă realist în discuţie, în schimb asigurarea acelor libertăţi pentru

1 După părerea mea, aceasta demonstrează şi geniul fenomenului contestatar rus: A. Soljeniţîn şi A.D.Saharov nu trebuie puşi în perspectivă de competiţie, ci de complementaritate.

care milita A.D. Saharov părea compatibilă cu ordinea roşie, ba chiar avantajoasă pentru performanţa ei – şi ignorarea acestor posibilităţi de ameliorare a sistemului, în ochii Vestului, denota nu numai dogmatism inuman ci, şi mai grav, lipsa de elementar fler politic. Mesajul disident al marelui fizician a reuşit astfel indirect să zdruncine unul din miturile cele mai trainice ale relaţiilor Est-Vest în epoca „războiului rece": şi anume că, deşi posibil cinici ori rău intenţionaţi, liderii comunişti sunt totuşi buni profesionişti în ale politicii. A.D. Saharov dovedea indirect că nu era aşa...

Dar persoana lui A.D. Saharov ca disident şi mesajul său antitotalitar au avut un impact mult mai important, cred eu, decât cel avut în Occident, în straturile cele mai diferite ale societăţii sovietice. Istoricii viitorului vor fi în măsură, sper, să demonstreze aceasta, atunci când arhivele vor fi în sfârşit deschise, iar studioşii vor cerceta, cu profesionalitate, fascinanta temă a „Influenţei lui A.D. Saharov asupra contemporanilor săi". Puţinele argumente cu care îmi ilustrez ipoteza îmi par din familia crestelor de gheţar care doar anunţă marea masă submarină, fără însă a-i dezvălui dimensiunile. Voi începe astfel cu influenţa pe care a avut-o A.D. Saharov asupra colegilor săi întru mare ştiinţă. Deşi zgârcite în comentarii pe această temă – poate şi din explicabila pudoare şi delicateţe a autorului – *Memoriile* ne permit totuşi să vedem şi altceva decât apare la prima vedere – şi anume dificultatea marelui fizician de a-şi convinge confraţii să i se alăture. Relaţiile disidentului cu mai-bătrânul mare fizician P. Kapitsa, menţionate în *Memorii*, sunt astfel edificatoare; dar cine ştie câte astfel de demersuri la oficialităţi, ca cele întâmplător găsite privind pe P. Kapitsa ori măcar crize de conştiinţă cu urmări în planul comportamentului nu a generat curajul lui A.D. Saharov? Şi cât a câştigat ideea de contestaţie prin faptul că un savant de talia lui A.D. Saharov era purtătorul ei? Se povesteşte astfel că, după ce semnase mai degrabă indiferent (lucru pe care se pare

că apoi l-ar fi regretat) o scrisoare colectivă către A. Soljenițîn, prin care marele romancier era „mustrat" pentru faptul că prezenta lumii o imagine exclusiv negativă, apocaliptică, a Rusiei, celebrul matematician A.N. Kolmogorov a refuzat cu indignare să se alăture oricărei încercări de învinuire a „colegului Saharov" și a devenit în ultimii ani ai vieții sale un critic deschis al unor stări și evoluții din știința sovietică. Și șirul ar putea fi, desigur, continuat.

Dacă părăsim elita științifică și ne referim la marele public din Uniunea Sovietică, cred că aspectul cel mai impresionant în „fenomenul Saharov" a fost faptul că acest mare savant, ajuns pe culmile carierei și gloriei, și-a riscat conștient ce i-a mai rămas din viață (să nu uităm că Saharov a intrat în contestație pe la 40 de ani) din dragoste pentru idealuri abstracte și idei generale și fără a reclama nimic pentru sine. Cetățeanul sovietic știa mai bine decât oricine ce risc imens presupunea contestația; și, deși bănuia că statutul de excepție al marelui fizician îi asigura o oarecare protecție împotriva despotismului sistemului, era conștient și de fragilitatea unei astfel de protecții și de marile pericole pe care tocmai o personalitate ca Saharov le avea de întâmpinat (căci dacă un „proces public" al savantului părea într-adevăr greu de imaginat, un accident în care disidentul să-și piardă viața ori o misterioasă boală fără leac care să-l piardă nu rămâneau în zona imposibilului). În plus, cetățeanul sovietic avea o viziune ușor diferită de cea a occidentalului față de martiraj, în particular față de detenția politică, și nu-l suspecta pe A.D. Saharov pentru faptul de a nu fi trecut prin acel infern; de altfel, nu era un secret pentru nimeni că marea majoritate a celor ce fuseseră întemnițați nu intraseră în gulag din proprie inițiativă, că în procese lungi și penibile mulți încercaseră să scape (nu totdeauna cu demnitate) de pedepsele nemeritate și că puțini avuseseră curajul de a înfrunta sistemul înainte

de a fi fost arestați – un curaj pe care marele fizician îl dovedise cu prisosință.

În sfârșit, să menționez și că, familiarizat cu stratificările și tabuurile societății sovietice, cetățeanul sovietic era mai puțin tentat să gândească, cum ar face-o, de pildă, cititorul român ori emigrantul sovietic, că atitudinea lui Saharov rămâne dubioasă, proba fiind de tipul „să fi făcut eu asta și să vezi ce ar fi ieșit"; tocmai pentru faptul că cetățeanul sovietic înțelegea mai bine ca oricine că aici este miezul întregii probleme, anume că el nu este Andrei Saharov... Cu corolarul că marele fizician și-a folosit statutul de excepție spre a vorbi în numele celor mulți, mai puțin răsfățați de soartă decât el, dar care meritau un destin mai bun.

Fenomenul Saharov a avut însă o influență într-adevăr unică, cred eu, în elita sovietică – incluzând aici nomenclatura ori chiar serviciul secret (teribilul KGB). Tocmai statutul de la care și-a pornit contestația A.D. Saharov făcea demersul marelui fizician *credibil,* așa cum puține mai erau (în cercul restrâns figurând, de pildă, fizicianul I. Orlov ori matematicianul I. Safarevici). În plus, pentru o lume eminamente coruptă, cum era elita sovietică, perfecta onestitate a marelui fizician nu putea rămâne fără nici un ecou: KGB-ul știa mai bine decât oricine că A.D.Saharov nu era un agent destabilizator manipulat de inamicii din exterior ai puterii sovietice, că nu urmărea obținerea unor avantaje personale, materiale ori din ordinea publicității, și că nu primea nici o răsplată de la nimeni pentru curajul său civic. În plus, ceea ce probabil impresiona mai mult era faptul că marele disident nu se alinia automat oricăror critici ale politicii sovietice: de pildă, dacă A.D. Saharov a denunțat invadarea Afganistanului, o dată cu mai toți adversarii imperiului roșu, el și-a exprimat și dezaprobarea (întemeiată pe argumente tehnice și morale) pentru „războiul stelelor", propus de președintele american R. Reagan, o dată cu prietenii de peste tot ai sovietelor. Aceasta dovedea,

fără putință de tăgadă, *independența spirituală* a marelui fizician disident. O bună impresie trebuie să fi lăsat KGB-ului și aristocratica demnitate a lui A.D. Saharov în relațiile sale cu Occidentul. Marele fizician nu a amestecat niciodată criticile la adresa sistemului sovietic cu cele la adresa poporului și culturii ruse; iar tonul său în dialogul cu „lumea liberă" nu era deloc tonul slugarnic și umil al celui ce strigă după ajutor, ci tonul măsurat și respectabil al medicului ce pune un diagnostic și îl comunică și colegilor. Era o notă bună pentru independența spirituală a lui A.D. Saharov, pe care însă, desigur, numai unii dintre liderii KGB-ului i-ar fi acordat-o. Căci independența implică și riscuri mari pentru orice totalitarism. Și oricine cunoaște sistemul sovietic știe că dușmanul cel mai periculos al comunistei „gândiri captive", cum ar spune C. Milozs, este nu gândirea anticomunistă, ci gândirea independentă: aceasta emancipează cu adevărat spiritele și face posibilă renașterea. Ajungem la elementul esențial, cred eu, al fenomenului Saharov: faptul că un savant de talia lui A.D. Saharov și-a căpătat și menținut independența spirituală, fiind astfel liber într-un univers concentraționar, a devenit exemplar și nu a trecut fără urmări. Numeroase mărturii din ultimii ani certifică imensul prestigiu și simpatia (adevărat, secrete) pe care le-a născut marele disident în mijlocul celor ce ar fi trebuit să-i fie adversari ireductibili – ca membrii elitei birocratice ori liderii KGB. În *Memoriile* lui G. Arbatov, consilier al multor conducători sovietici – dinainte și de după L. Brejnev – este menționat astfel respectul, desigur secret, pe care acest inteligent aparatcik l-a nutrit față de A.D. Saharov – și cazul nu este singular. Și numai istoria ne va arăta în ce măsură aparatul represiv al KGB, fascinat de atitudinea lui A.D. Saharov, n-a putut ori n-a dorit să-l reducă la tăcere pe marele disident...

Bănuiesc că, pe lângă dificultățile legate de prestigiul imens al fizicianului, un rol important în această debusolare a aparatului represiv l-a jucat și mesajul său

contestatar echilibrat și măsurat; dacă, într-adevăr, „ceea ce cerea" Soljenițîn era imposibil de satisfăcut, „ceea ce cerea" Saharov părea, la prima vedere cel puțin, negociabil în cadrul sistemului sovietic „așa cum era" – și refuzul discuției ridica iar problema dificilă a competenței liderilor. Marele disident atingea astfel un element esențial pentru erodarea ordinii sovietice: căci oricine știe că tocmai nemulțumirile și discuțiile privind ordinea totalitară și, în primul rând, îmbunătățirea ei au declanșat acea reacție în lanț ce a dus la căderea dictaturii...

În sfârșit, popularitatea disidentului A.D. Saharov a fost enorm sporită de generozitatea și înțelegerea pe care acest intelectual de excepție le-a arătat totdeauna față de cei „obișnuiți", ce n-au avut curajul ori, simplu, n-au dorit să-i calce pe urme. Memoriile sunt pline de astfel de nobile explicații ale „nonalinierii" altora și, în aceeași categorie, ar trebui poate trecută și aristocratica ușurință cu care, spre deosebire de mulți alți disidenți, A.D. Saharov iartă pe cei ce l-au persecutat și mai ales pe umilii agenți puși de șefii lor să-l hăituiască. (În ultimii ani au apărut chiar mărturii care certifică, de pildă, modul urban și aproape patern în care marele disident își trata temnicerii la Gorki, desigur absolviți de păcatele lor de „cozi de topor"...)

Și, în plus, cred că nu greșesc dacă presupunem că A.D. Saharov a avut cel puțin un mare admirator printre liderii sovietici: este vorba de M. Gorbaciov, care i-a și anulat exilul la Gorki și l-a invitat să-și reia locul pe care-l merita în perioada dominată de „glasnost" și „perestroika".

Dar, dacă, „în secret" A.D. Saharov era stimat, cel puțin până la venirea lui M. Gorbaciov la cârma imperiului, el trebuia tratat, oficial, ca un adversar. Lucrul nu era ușor și avem motive să credem că disidența lui A.D. Saharov trebuie să fi provocat mari dureri de cap liderilor aliniați ai KGB. Într-adevăr nici una dintre etichetele prin care se încercase până atunci – uneori, cu reușite –

compromiterea contestatarilor nu se potrivea acestui caz de excepţie. Putea fi oare acuzat de mediocritate în căutare de ieftină publicitate un savant atât de onorat de însăşi puterea sovietică? Putea fi oare bănuit de lipsă de patriotism un om de ştiinţă ce contribuise hotărâtor la sporirea puterii militare şi astfel a prestigiului ţării în care s-a născut şi pe care n-a dorit niciodată s-o părăsească? Răspunsurile negative erau evidente. Şi atunci KGB a inventat o istorie, pe cât de ridicolă, pe atât de naivă, care a făcut însă ceva carieră – adevărat, în cercuri periferice, totdeauna dornice de zvonuri ce pot zdruncina idolii... În „explicaţia" pe care KGB-ul (desigur, nu direct, ci prin interpuşi, adesea strecuraţi abil în cercuri influente) o dădea „rătăcirilor" disidente ale lui A.D. Saharov, rolul fundamental revenea „nefastei" sale soţii, Y. Bonner; ea însăşi reputat medic pediatru, legată prin multe fire de nomenclatura bolşevică, doamna Y. Bonner, evreică, dorea, chipurile, emigrarea familiei sale în Occident şi, în plus, era nemulţumită de coloratura naţionalistă şi antisemită a comunismului sovietic în perioadele Hruşciov-Brejnev – şi l-a convins şi pe celebrul său soţ să ia calea disidenţei. A.D. Saharov, generos dar slab, n-a putut rezista presiunilor unei soţii ambiţioase şi s-a văzut angajat mai degrabă fără voia sa în „activităţi antisovietice". Tot restul, sugera „varianta" amintită, este rodul campaniei antisovietice, susţinute şi de influentele cercuri sioniste internaţionale. Mai este nevoie să adaug cât de ridicole sunt astfel de aşa-zise explicaţii? Orice iubitor al adevărului ştie că ceea ce i-a apropiat pe creştinul A.D. Saharov şi pe evreica Y. Bonner a fost tocmai angajamentul dezinteresat în favoarea respectării drepturilor tuturor oamenilor, de orice rasă, religie ori etnie; şi nu este de crezut că KGB-ul nu ştia asta.

Să părăsim însă această vulgară diversiune şi să recapitulăm concluziile privind efectele „fenomenului Saharov". Am demonstrat, sper, că atât persoana cât şi mesajul contestatar al lui A.D. Saharov au avut un imens

impact, atât în afara URSS, cât mai ales în interiorul imperiului roşu. Şi că, prin promovarea independenţei spirituale în lumea gândirii captive, ele au contribuit – poate chiar hotărâtor – la erodarea structurilor totalitare.

* * *

A.D. Saharov a plecat dintre noi înainte de victoria democraţiei în Rusia şi dezmembrarea URSS, momente ce au marcat prăbuşirea de fapt a dictaturii bolşevice instalate prin puciul din 1917. În vremurile încă grele ale tranziţiei, lumea postcomunistă trăieşte însă din plin sub semnul libertăţii. Societatea civilă, decenii întregi sugrumată de dictatură, a devenit o realitate. Dar, citind multe nume de coautori ai acestui scenariu neaşteptat – de la M. Gorbaciov la B. Elţîn, L. Walesa ori V. Havel – îmi pare că literatura ce descrie sfârşitul comunismului înregistrează mai degrabă pe cei ce au cules fructele contestaţiei decât pe cei ce, singuri şi izolaţi, într-o lume fără speranţă, au semănat, în urmă cu decenii, seminţele independenţei spiritului. Şi în rândul acestora, rămâne, unic şi irepetabil, A.D. Saharov. Cred că nimeni n-a explicat mai bine rolul marelui fizician în tulburata istorie a acestui sfârşit de secol decât ilustrul disident polonez A. Michnik. „În ultimii ani, lumea nu vorbea decât despre Gorbaciov, Iakovlev şi Şevarnadze; se scriau articole şi eseuri interminabile despre ei, iar eu reaminteam într-una, era o adevărată obsesie, *că adevăratul autor al schimbărilor politice din Rusia nu era nici unul dintre aceşti trei oameni, ci Andrei Dimitrievici Saharov, conştiinţa Rusiei şi a lumii contemporane"*, scrie A. Michnik, adăugând: „Lipsit de putere, exilat în oraşul închis Gorki, Saharov a adus sprijin moral şi politic gândirii democratice ruse. Paradoxul existenţei impune ca, pentru ca ideile lui Saharov să se întrupeze, să fie nevoie de comunişti, de aparatciki ai partidului bolşevic, apăruţi ca „erori genetice", de oameni ca Gorbaciov, Iakovlev şi Şevarnadze

(...), indispensabili pentru nimicirea comunismului şi a imperiului sovietic"[1]

Sunt puţine de adăugat la aceste justiţiare cuvinte. Dar pe care le uităm prea adesea, noi, ingraţii...

ROMÂNIA LITERARĂ, Anul XXVI, 29 decembrie 1993 – 11 ianuarie 1994, nr. 51–52, p. 16.

1 Corespondenţa de la A. Michnik, în „Lettre Internationale", ediţia română, vara 1992, p. 95.

ALTE SCRIERI

Protest şi societate civilă[1]

Borges scria odată că orice mare scriitor îşi inventă un lanţ de predecesori din care să descindă. Dacă lărgim câmpul metaforei, vom redescoperi adevărul de multe ori prezentat drept paradox că orice nou eveniment îşi descoperă (ori inventă) o istorie în raport cu care să pară firesc. În lumina aceluiaşi demers, extraordinarele evenimente din decembrie 1989, ca şi evoluţia României de atunci încoace, ne cer astfel o altă viziune asupra ultimelor decenii decât cea cu care ne obişnuiserăm, viziune care să ne explice, mai degrabă pedestru, miracolul. Cititorul va fi înţeles singur că nu este vorba de rescrierea astfel partizană a istoriei, din perspectiva (de altminteri, destul de vagă) (a) învingătorilor (oare cine sunt aceştia?), şi nici de distribuirea de certificate retroactive de contestatari (ori protestatari?), după vechea zicală: „puţini am fost, mulţi am rămas"; este vorba numai de încercarea de a găsi, în ultimul sfert de veac cel puţin, acele fapte ce, retroactiv, se arată a fi fost încărcate de semnificaţii ce atunci ne-au scăpat, şi care s-au dovedit a fi fost astfel purtătoare de viitor, cum ar spune prospectologul francez P. Massé, în sensul în care seminţele poartă în ele viitoarea plantă. Şi această încercare impune

1 Fragment din studiul „Note asupra societăţii civile în România: 1977 – 1989", pregătit pentru Convenţia ARA, Chişinău, iulie 1993.

discuţia despre *protestul* (social, desigur) şi *despre societatea civilă*, sub dictatură, înţeleasă ca *zonă de rezonanţă ce tolera protestul*, dacă nu chiar îl încuraja – elemente în jurul cărora, în toate ţările comuniste, s-au grupat după 1989 forţele „noii democraţii"

Pe scurt, problema poate fi deci formulată în modul următor: fiind date România '93 şi societatea civilă de după decembrie 1989, să recitim (în sensul metaforei lui Borges) evoluţia acestei societăţi în ultimele decenii ale dictaturii, astfel încât prezentul să ne apară măcar drept posibil, dacă nu chiar urmare necesară, firească, inevitabilă, „a ceea ce a fost".

Cu toată larga literatură consacrată mai ales în ultimii ani „fenomenului românesc", nu cred că greşesc dacă socotesc că un astfel de studiu – asupra evoluţiei societăţii civile în România sub dictatura comunistă – nu este (încă) în circulaţie. Există, desigur, numeroase cărţi şi articole ce analizează, cu mijloace probe[1], problemele României şi, în particular, ale ceauşismului în anii '80 – şi numai o simplă înregistrare a autorilor occidentali şi a lucrărilor ce s-au ocupat de aceste probleme ar ocupa un spaţiu mult mai larg decât cel al însemnărilor de faţă. După ştiinţa mea însă atunci când analizele nu scoteau în „evidenţă" aspecte ce păreau bizare cel puţin publicului românesc – ca „succesele" economice, „ameliorările" sociale ori „performanţele" pe scena politicii mondiale ale fostului cuplu prezidenţial – ele subliniau trăinicia sistemului şi apatia populaţiei, gata să-şi urmeze, oriunde şi oricând, liderii niciodată aleşi[2]. Dacă nu era de tot ignorat, „protestul" social era redus la liste – ce, adevărat,

1 Voi repeta şi aici opinia mea că astfel de mijloace, dezvoltate de analişti în spaţiul democraţiilor occidentale, nu sunt totdeauna adecvate cercetării comunismului. De pildă, analiza datelor statistice este irelevantă, dacă statisticile sunt mincinoase, analiza de conţinut a discursurilor ori documentelor este discutabilă dacă acestea nu exprimă pe lideri, ci sunt construite drept colaje ş.a.m.d. Am dezvoltat aceste aspecte în broşura mea „Românii despre ei înşişi", Editura Litera, Bucureşti, 1992.

2 Este de la sine înţeles că şi analizele mele intră în aceeaşi categorie. Vezi *op. cit.*

se lungeau în ultimii ani – de disidenţi, definiţi (după Medvedev) prin curajul de a-şi exprima deschis dezacordul faţă de aspectele fundamentale ale societăţii comuniste în care trăiau, asumându-şi deci riscurile unor astfel de gesturi. Începute cu Paul Goma şi cei ce l-au urmat – ca regretatul I. Negoiţescu – astfel de liste, preluate de la autor (occidental) la autor (occidental) şi validate de regulă de arhivele „Europei libere", au înglobat pe rând pe prea-curând dispărutul Vlad Georgescu, pe muncitorul Paraschiv, pe Virgil Tănase, pe Gh. Calciu-Dumitreasa, pe Dorin Tudoran, pe semnatarul acestor rânduri, desigur, pe doamna Doina Cornea, pe N. Stăncescu, G. Fiştioc, I. Puiu, I. Brătianu, M. Celac, R. Filipescu, G. Andreescu, D. Petrescu, L. Cangeopol, A. D. Munteanu, B. Nedelcovici, A. Blandiana, O. Paler, M. Dinescu, Al. Paleologu, G. Liiceanu, S. Tănase, P. M. Băcanu, A. Uncu, M. Creangă, A. Teodorescu, G. Adameşteanu, I. Mălăncioiu, C. Anastasiu, pe ceilalţi scriitori ce au semnat scrisori de solidaritate sau contestaţie, ca şi pe rebelii din „vechea gardă" – S. Brucan şi „ai lui şase". (Cer iertare şi pe această cale celor pe care memoria mea obosită îi uită acum, asigurându-i în acelaşi timp de totala mea bună-credinţă în reconstituirea unor astfel de liste; cred însă că numai V. Socor, de la „Europa liberă", are fişierul complet...) Listele de disidenţi sugerau însă că fenomenul contestatar în România rămânea la nivelul strigătului individual – spre deosebire de contestaţia, mult mai bine structurată şi vizibilă, din Polonia, Cehoslovacia (atunci), Ungaria ori Germania (atunci încă de Est). O destul de vastă literatură occidentală moralizatoare, desigur bine intenţionată, subliniind caracterul exemplar al disidenţei anticomuniste şi mustrând pe cei ce n-o urmează, a strecurat şi sentimentul unei vagi ostilităţi între „cei ce protestează" (ori, mai exact, între cei despre care se ştie că protestează) şi „masa amorfă" (incluzând restul – de la confortabila „majoritate tăcută", totdeauna explicând salturile istorice, la nomenclatura agresiv aliniată). În sfârşit, cel puţin

după știința mea, nu există până acum analize diferențiate ale *conținutului* protestului antitotalitar al disidenților; și urmărind numai să evidențieze pe „cei ce se opun", autorii occidentali așază cam în același grup scrisori lacrimogene ce reclamau respectarea drepturilor omului (în special al celui de emigrare) ori pamflete, ori manifeste, cu adevărate studii critice ale ceaușismului cultural, ori cu proiecte de reformă economică și socială. Singurul liant al acestor contribuții, de nivel cultural extrem de diferit, era probabil faptul că ele nu putuseră fi difuzate pe căile normale ale comunicării dintre români – și anume presa, radioul ori televiziunea, atunci controlate de putere – ci făcuseră apel la canalele clandestine – presa occidentală și, în prima ori ultima instanță „Europa liberă".[1]

În concluzie, așadar, cred că nu greșesc când spun că imaginea pe care ne-am compus-o cu toții asupra României în deceniile 8 și 9 era aceea a unei societăți în curs de comunizare, total controlată de o putere despotică în continuă întărire și, în fond, aproape deloc perturbată de un grup marginal de don-quijoți, de fapt mai toți în curs de emigrare. Nu este de mirare că, în această perspectivă, decembrie '89 intra în zona miracolului, iar explicațiile privind „imixtiunea străină" rămân singurele apte a justifica răsturnarea dictaturii.

Rezistă oare o astfel de imagine analizei cu ochii anului '93? După părerea mea, nu. Îmi pare mai plauzibilă varianta unor decenii 8 și 9 în care nemulțumirea populară s-a accentuat, iar, sub aparența întăririi, dictatura și-a îngustat suportul popular până la anulare, găsindu-se, de fapt, din ce în ce mai izolată. Protestul ori

1 „Europa liberă" a devenit astfel principalul – dacă nu și unicul – garant moral al contestației. Aceasta dovedește desigur rolul imens pe care l-au jucat minunații oameni de la München, Paris, Washington și New York în articularea contestației române; în același timp însă trebuie remarcat și faptul că ostilitatea ori chiar indiferența „Europei libere" – cel puțin teoretic, nu totdeauna explicabilă prin rațiuni exclusiv ideologice ori politice – au constituit filtre majore în difuzarea (în România) (a) mesajului disident.

disidența nu mai apar drept bizare don-quijotisme, ci ca parte vizibilă a unui enorm ghețar de nemulțumiri – și, ca orice creastă de ghețar pe mare agitată, nu este de mirare că ea nu dă totdeauna măsura a ceea ce se află în adâncuri. Nu opoziția dintre contestatari și „ceilalți", ci profunda legătură dintre cei ce și-au arătat și cei ce nu și-au arătat nemulțumirea îmi pare tema centrală a cercetării. Și, în această perspectivă, societatea civilă – definită ca acea parte a țesutului social ce încearcă să-și păstreze normalitatea sub dictatură – pare nu numai că nu s-a îngustat, dar s-a lărgit continuu în anii '80, demonstrând că „zona de rezonanță" a contestației era mult mai vastă decât ne închipuiam noi atunci.

Interpretarea protestului și disidenței nu ca fenomene singulare, ci ca parte vizibilă, într-un mod extrem de particular, a unui fenomen mult mai vast, ne conduce astfel la subiectul total neglijat, după știința mea, dar central pentru înțelegerea României în ultimele decenii și explicarea revoluției din decembrie '89: *evoluția nemulțumirii populare și diversificarea formelor ei* (mai ales în perioada 1971–1989).

Numeroase teme, fascinante după părerea mea, își așteaptă astfel cercetătorii care să le exploreze cu cât mai puțină părtinire (dacă nu se poate chiar fără) și cu lucidă probitate. Citez numai câteva dintre acestea: nemulțumirea demnitarilor comuniști (vechi și noi), nemulțumirea aparatului partidului comunist, nemulțumirea aparatului securității, nemulțumirea militarilor, nemulțumirea „vechii gărzi" comuniste, nemulțumirea „tinerilor lupi" tot comuniști, desigur, nemulțumirea generală a intelectualilor, nemulțumirea muncitorilor și țăranilor, nemulțumirea potențialilor întreprinzători, nemulțumirea tineretului ori nemulțumirea minorităților etnice și religioase. Un subiect extrem de interesant îmi pare și cercetarea diferitelor forme de complicități ad-hoc dintre diferitele „nemulțumiri", aptă a explica, cred eu, și multiplicarea formelor de manifestare a acestora; și, în particular, pe lângă

protestul antitotalitar explicit, vom fi în măsură să înregistrăm şi alte forme tolerate de cotenstaţie – ca protestul prin cultură (întemeiat pe promovarea exclusivă a valorii culturale, oficial neglijate), protestul prin ignorarea de fapt a dictaturii (ducând la acele „insule de normalitate" constituite în jurul unor personalităţi ca O. Onicescu, C. Noica ori S. Marcus) ori protestul prin problematizare aparent benignă (romanele lui A. Ivasiuc, A. Buzura ori G. Adameşteanu). În sfârşit, mă gândesc şi dacă societatea civilă din România, înaintea lui decembrie 1989, nu ar putea fi chiar definită drept *sediul social al nemulţumirii* (de toate tipurile), fapt ce justifică deci retroactiv caracterul ei mozaicat şi eterogenitatea ei structurală.

... Văd deja cu ochii minţii protestele multora din prietenii mei, îngrijoraţi, dacă nu chiar scandalizaţi, de viziunea pe care o propun şi care poate părea o încercare de diluare a eroismului disidenţei în conformismul ori chiar laşitatea cvasigenerală prerevoluţionară. În replică, aş spune că societatea civilă din România 1993 îmi pare mai degrabă ca descinzând din varianta mea a societăţii civile prerevoluţionare decât din listele de disidenţi. În plus, astfel privit, trecutul apropiat ne oferă mai puţine temeiuri de discordii şi diviziuni decât clasica versiune în două culori – ei, curajoşii care au protestat şi noi, ceilalţi care am înghiţit, ambele definind grupuri cu frontiere mereu disputate – şi poate contribui la construcţia acelei solidarităţi naţionale de care avem cu toţii atâta nevoie.

DILEMA, Anul I, nr. 28, 23-29 iulie 1993, p. 16.

Europa 1993. Între proiect şi realitate[1]

Pentru locuitorii Europei de Est, anul 1989 a însemnat de fapt sfârşitul celui de al doilea război mondial. Anormalul, poate presimţit încă de la jumătatea anilor '30, dar declanşat cu adevărat abia de agresiunea germană din 1939, avea, într-adevăr, să se continue cu peste patru decenii de colonizare sovietică; starea de război – cald ori rece – se încheia astfel după jumătate de veac. Euforia generată de eliberarea de sub comunism, în 1989, îmi pare astfel mai aproape de bucuria ori poate chiar beţia victoriei asupra nazismului şi câştigării păcii, aşa cum era aceasta celebrată în Europa de Vest şi Statele Unite în 1945, decât de optimismul lucid ce ar trebui să întovărăşească lansarea oricărui proiect. Căci, dacă se poate vorbi de un proiect în 1989, privind construcţia Europei viitoare, în Europa de Est cel puţin, acesta rămâne, după părerea mea, destul de vag. Tot ceea ce voiau cei eliberaţi de totalitarismul comunist era intrarea în normalitate. Ei se săturaseră să se considere, cum încercaseră să-i convingă liderii dogmatici ori numai doctrinari, împotriva realităţilor, drept purtători de „noi valori" şi astfel „înaintea" Occidentului în drumul inevitabil spre confuzul viitor comunist; se săturaseră şi să vadă cum rămân mereu „în urma" Occidentului în orice domeniu ce nu

1 Răspuns la o anchetă pe tema ce a dat titlul articolului publicat în „Lettre Internationale", toamna 1993, p. 15–18.

ţinea de acele discutabile „noi valori" şi de acel confuz viitor; şi voiau să fie şi ei „ca toată lumea", respectiv ca Occidentul de care istoria îi despărţise silnic o jumătate de veac. Definirea normalităţii se lega însă mai mult de istoria continentului şi de imaginile asupra Occidentului contemporan decât de explorarea propriilor resurse ale Europei de Est. Astfel, istoria intervenea prin ceea ce aş numi „paradigma '45"; o anumită analogie dintre Europa de Est '89 şi Europa de Vest '45 pare să fi alimentat multe dintre iluziile celor abia treziţi din somnul totalitar. „Dacă vom face şi noi ca ei, vom ajunge şi noi ca ei, normali", părea să creadă locuitorul Europei de Est în 1989, şi poate şi după aceea. Astfel, cei ce se socoteau de partea învingătorilor, după victoria Occidentului în războiul rece doreau şi aşteptau decomunizarea, calchiată după modelul denazificăriii ori, mai general, al defascizării Europei după 1945; aşteptau şi reparaţii şi compensaţii pentru nedreptăţile suferite sub comunism; şi, fireşte, aşteptau ca Occidentul să intervină şi să susţină Europa de Est în 1989, tot aşa cum Statele Unite salvaseră Europa de Vest după război – respectiv, cu o nouă variantă a Planului Marschall. Imaginea Occidentului contemporan ca exemplu de urmat a operat mai ales prin adoptarea fără ezitări a ceea ce caracterizează democraţiile industrializate mature – respectiv, economia de piaţă şi sistemul politic pluralist, înţeles drept competiţie onestă între mai multe partide/forţe politice pentru puterea politică.

Dacă este vorba aşadar de un proiect de viitor ce anima Europa de Est în 1989, acesta – ca sinteză între analogii istorice şi geografice[1] – îmi pare a fi rămas destul de neclar. Două elemente păreau însă certe: respingerea economiei centralizate de comandă şi a sistemului cu

1 Profesiunea mea de viitorolog m-a pus deseori în contact cu multele, diversele şi adesea profundele obiecţii pe care specialiştii de pe toate meridianele le ridică în calea utilizării analogiilor istorice şi geografice în practica socială. S-a spus de multe ori că, în contexte sociale diferite, aceleaşi strategii pot duce la rezultate diferite de cele scontate ca decurgând din astfel de analogii. Dar, în ",beţia victoriei" din 1989, vocile ce reclamau şi altceva decât normalitatea de import au rămas singulare.

partid unic marxist-leninist şi idealul de tip occidental ori, mai exact, de tipul imaginii pe care Europa de Est o avea asupra Occidentului. După ştiinţa mea, nu a existat nici o încercare de a utiliza, dacă nu chiar fructifica dramatica experienţă comunistă – oricum consumată; după cum nu s-a înregistrat nici o tentativă de a evita analogia cu evoluţia Occidentului, care ar fi trebuit să ducă, chiar în ipoteza succesului, la o Europă de Est înaintând desigur spre Occident, dar rămânând la o distanţă respectabilă de acesta, cel puţin pentru o vreme; căci, pe aceleaşi căi, şi cu aceleaşi mijloace, handicapurile se recuperează greu.

Locuitorii Europei de Est abia scăpaţi de traumatizanta experienţă a falimentului comunist, nu mai doreau alte experimente pe pielea lor: tranziţia era astfel precis definită – de la coşmarul comunist la paradisul occidental.

***

După aproape patru ani de la „noul început", pe drumul tranziţiei, unde ne aflăm oare în perspectiva „proiectului"?

Să remarcăm întâi dificultăţile întâmpinate în aplicarea celor două analogii ce prezidează proiectul „viitorul Europei de Est". „Paradigma '45" s-a arătat de la început nerealistă. În primul rând, spre deosebire de '45, în practică era greu de operat împărţirea în „învingători" şi „învinşi". Într-adevăr, nu era un secret faptul că, mai ales după 1985 – anul instalării „perestroikăi" lui M. Gorbaciov – dictaturile de tip sovietic din Europa de Est erau supuse unei duble presiuni: cea „de sus", reformistă, ce antrena pături largi ale elitelor comuniste, şi cea „de jos", legată de emanciparea societăţii civile[1]. Anul 1989 a

1 La prima vedere, România pare să se îndepărteze de la aceste observaţii, din pricina lipsei unei voinţe reformatoare „de sus". După părerea mea, însă, „reformiştii" nu erau absenţi din jocul politic: din cauza condiţiilor specifice, legate de reacţionara dictatură personală al lui N. Ceauşescu, ei au fost însă obligaţi să rămână într-un soi de ilegalitate. Istoria Revoluţiei române din 1989 poate fi citită, cred eu, şi în acest mod.

însemnat, aşadar, triumful acestei mai degrabă stranii alianţe; iar printre învingători se găseau şi urmaşi ai celor ce au înfiinţat şi guvernat lagărele de concentrare staliniste şi poststaliniste (ori chiar participanţi direcţi la represiunea ce a întovărăşit fără excepţie instalarea dictaturilor de tip sovietic în anii '50), ca şi urmaşi ai prizonierilor din aceste lagăre (ori chiar supravieţuitori ai represiunii). Dacă adăugăm la acestea şi dificultăţile stabilirii unor grade concrete de cooperare cu dictatura, în raport cu care să se poată eventual opera distincţia vinovat-nevinovat, imposibilitatea practică a instalării unor instanţe morale fără prihană ce ar putea apoi să judece cazurile individuale, ca şi greutatea principială a elaborării unor legi abstracte în raport cu care să poată fi judecată o jumătate de secol de tragedie colectivă, nu vom fi atât de miraţi că un proces al comunismului, asemănător procesului nazismului de la Nürnberg (şi din alte locuri din Europa '45) nu a avut practic loc nicăieri în Europa de Est '89[1]. În schimb, aş pune sub semnul „paradigmei '45" un fenomen ce aparent este exact contrariul a ceea ce se petrecea în Europa de Vest, după 1945, şi anume generala „alunecare spre dreapta" a Europei de Est (după 1989). Într-adevăr, învingerea „dreptei" în 1945 a avut drept urmare, în Europa de Vest, poate şi ca reacţie de hipercorecţie, o profundă „alunecare spre stânga", pentru decenii; simetric, triumful împotriva stângii totalitare a generat după 1989, în Europa de Est, o dată cu discre-

1 Este interesant poate de observat că nici în singurul loc unde „procesul comunismului" era posibil – şi anume Germania, unde Occidentul a avut şi informaţia şi puterea de a acuza şi a condamna totalitarismul comunist şi pe slujitorii săi – acest proces nu a avut loc. Motivele sunt, desigur, multiple – începând cu „trauma Nürnberg" şi amintirea justiţiei învingătorilor şi terminând cu argumentul pragmatic, vizând economisirea energiei sociale, mai necesare construcţiei noii societăţii decât răfuielilor cu trecutul – dar ele nu schimbă cu nimic realitatea. Au avut loc însă, peste tot în Europa de Est, procese ale diferitelor persoane asociate regimurilor totalitare – de regulă, lideri de partid şi/sau securitate. De regulă, însă, acestea au fost judecate pentru abuzuri în executarea legilor comuniste şi nu pentru simpla executare a acestor legi ori pentru conţinutul acestor legi, aşa cum reclamau cei ce cereau, în fond, „procesul sistemului".

ditarea chiar teoretică a „stângii", o masivă întărire a „dreptei", din nefericire nu totdeauna a celei democratice.[1] Domeniul în care „paradigma '45" şi-a arătat însă cel mai evident limitele este domeniul ajutorului economic. Într-adevăr, aşteptatul plan Marschall în versiune modernizată, de care se legau atâtea speranţe în 1989, întârzie de aproape patru ani să-şi facă apariţia. Occidentul, el însuşi în criză (ori, mai politicos spus, stagnare) economică, îngrozit de perspectivele sumbre ale fostei Uniuni Sovietice (în special după puciul ratat din 1991), s-a arătat mai degrabă lent în întâmpinarea doleanţelor celor abia ieşiţi de sub ordinea totalitară; în plus, speriat de importul mai mult de producători (de bunuri) din Est, decât de produse – căci exodul de braţe şi creiere din Est către Vest a atins cote de neimaginat în urmă cu câţiva ani – Occidentul pare a ridica o nouă variantă a cortinei de fier, astfel încât astăzi fluxurile Est-Vest nu mai sunt filtrate după criteriile Estului – ca până în 1989 – ci de cele ale Vestului. Volumul modest al disponibilului pentru susţinerea tranziţiei în lumea postcomunistă a pus ţările ieşite din roşu într-o neaşteptată situaţie de concurenţă: uitând fondul comun de suferinţă sub comunism, fiecare încearcă să obţină cât mai mult, chiar în defavoarea foştilor camarazi de lagăr...[2]. Dacă adăugăm la aceasta şi discreditarea unei ideologii, mai degrabă (iniţial, cel puţin), transnaţionale, cum este comunismul, nu ne vom mira deci că „alunecarea spre dreapta" a dus în fond la redeschiderea dosarelor istorice privind relaţiile interetnice, alimentând forme noi de naţionalism, şovinim şi xeno-

1 Viitorul acestei „alunecări spre dreapta" propune interesante teme de analize istorice comparative. Într-adevăr, după 1945, „alunecarea spre stânga" a Europei de Vest a fost temperată de teama de pericolul roşu – şi anume de expansionistul totalitarism sovietic. Există oare forţe ori argumente care să tempereze azi „alunecarea spre dreapta" în Europa de Est? Răspunsurile nu sunt simple...

2 După părerea mea, astfel se explică încercarea (din nefericire adesea reuşită) de a diviza din nou Europa, din anii '90: Europa de Est se subîmparte astfel, artificial, cred eu, într-o redescoperită Europă Centrală şi înapoiaţii Balcani (ce cuprind Romania, sic!, Bulgaria şi o parte din ex-Iugoslavia).

fobie. Nu național-comunismul, cum mă temeam eu (fără temei, după cum s-a văzut) în 1988[1], ci național-anticomunismul triumfă în Europa de Est în anii '90. [2]

*
* *

Să trecem acum la dificultățile aplicării celei de a doua analogii ce prezidează proiectul „viitorul Europei de Est", și anume cea întemeiată pe adoptarea ca obiectiv de urmat a imaginii Occidentului contemporan – înțeles ca spațiu al economiei de piață și al democrației pluraliste.

Să remarcăm întâi că în evoluția „lumii libere", economia de piață și democrația pluralistă nu au fost niciodată în fapt *obiective,* ci numai *mijloace* specifice cu care s-au urmărit, în condiții istorice date, adevăratele țeluri – și anume *afluența (ori bunăstarea) economică* și *libertatea individuală*. Adoptarea modelului occidental ar fi reclamat astfel, cel puțin teoretic, adoptarea numai a acestor țeluri, cu corolarul firesc că, în condițiile

1 Cf. *Intelectuali din Europa de Est,* Editura Fundației Culturale Române, București, 1993.

2 Conceptul pe care îl avansez se poate arăta util în descrierea formelor contemporane de naționalism est-european, diferit, cred eu, de cele „clasice" ori „moderne" (ale anilor '20–'30). Într-adevăr, dacă socotim comunismul o ideologie, atunci anticomunismul, înțeles ca negare (logică) a doctrinei comuniste, este și el o ideologie. Înțeleg prin anticomunism (prin analogie cu antisemitism ori antiamericanism) nu simpla critică a unor aspecte ale dogmei și practicii comuniste, ci acea părtinire inițială (în englezește, *bias*) ce condamnă aprioric orice are ori pare a avea legătură cu comunismul (de regulă, supersimplificat și redus la un amestec de primitiv marxism-leninism și despotic totalitarism stalinist). Național-anticomunismul (concept construit prin analogie cu național-comunismul) descrie asocierea dintre această (anti)ideologie și naționalism-șovinism. În practică, național-anticomunismul conduce la revitalizarea acelor aspecte ale anticomunismului ce sunt în rezonanță cu tradițiile naționalist-șoviniste, ca și acele aspecte ale naționalismului ce se găsesc în rezonanță cu anticomunismul. Câteva exemple de național-anticomunism sunt poate utile. De plidă, anticomunismul în Polonia pare a se asocia cu intoleranța religioasă catolică; în Germania – cu tradiția rasistă și xenofobă nazistă; în Rusia – cu fundamentalismul ortodox și panslavismul; în România – cu tradiția pseudomesianică legionară ș.a.m.d.

specifice postcomunismului, orice altceva – și în particular organizarea vieții economice și politice – intră de fapt în sfera mijloacelor cu care aceste țeluri pot fi atinse. Și, iarăși teoretic, ne putem închipui și alte mijloace – ce țin strict de traumatizanta experiență comunistă, oricum consumată și de contextul postcomunist – pentru atingerea *afluenței* economice și *libertății* individuale, decât variantele occidentale de organizare economică și socială. În fapt, însă, adoptarea modelului occidental s-a redus, în Europa de Est de după 1989, la copierea nu a țelurilor, ci a unor mijloace-strategii deja experimentate, dar în cu totul alte condiții istorice și geografice.

Dacă ținem seama și de acea „alunecare spre dreapta", ca reacție generală în zonă după '90, vom remarca și că variantele de piață liberă și democrație considerate exemplare erau cele numite în Occident conservatoare; capitalismul dorit era astfel mai degrabă redus la varianta Reagan-Thatcher decât la cea renană, de pildă. Semnul adoptat al progresului economic devine micșorarea rolului statului în economie; nu economia eficientă, fie ea chiar mixtă – ca în mai toată Europa de Vest – ci economia fără sector de stat se instalează drept model, iar privatizarea, din cale de atingere a performanței economice, este ridicată la rangul de indicator general al „mersului înainte". La rândul său, semnul progresului politic devine avansul anticomunismului: nu organizarea de alegeri libere, cum cere logica democrației, ci despărțirea de comunism a celor ce câștigă alegerile se transformă în simbol al „mersului înainte". Și, pe baza acestor indicatori de progres, se dau note și se întocmesc clasamente ce arată cât de departe s-a mers în despărțirea de roșu...

După aproape patru ani de implementare a modelului occidental în sensul destul de special prezentat înainte, se poate spune oare cu certitudine că experimentul a reușit ori că a eșuat? După părerea mea, nu. *În plan economic,* de pildă, dificultățile tranziției prin reformă sunt mari peste tot și nu par să fi fost nicăieri cu totul

depășite. Unele dintre aceste greutăți erau previzibile, – și aș menționa aici lipsa capitalurilor, a spiritului de antreprenor, a întreprinzătorilor, ca și a spiritului și reflexelor pieții, a căror amintire era complet pierdută în jumătate de secol de ineficiență planificată. Dar unele dificultăți au părut surprinzătoare chiar analiștilor avizați. Aș înregistra aici, de pildă, mentalitatea (fals) egalitară, educată de retorica comunistă care continuă să condamne (moral) succesul în afaceri generat exclusiv de înțelegerea și exploatarea pieței (considerată, față de nobila „producție" chiar fără piață, încă de domeniul speculațiilor dubioase); și apelul continuu la cadrul de referință (inexistent în Occident, de pildă) al „egalității" – fie ea chiar în mizerie. Inevitabilele diferențe pe care le introduce piața se văd astfel judecate după criterii niciodată și nicăieri întâlnite în evoluția lumii libere. Ar trebui poate adăugată aici și persistența surprinzătoare a unei mentalități cultivate de ordinea comunistă, și anume a mentalității etatiste. Oamenii se despart greu de ideea că statul este responsabil pentru satisfacerea nevoilor și doleanțelor lor, idee naturală sub dictatură, și sunt în continuare gata să blameze statul, de data aceasta democrat și deci prin definiție limitat în atribuții, pentru necazurile lor. Privatizarea este deci sentimental privită nu atât ca retragere a statului din economie, cât ca adăugare, la responsabilitățile statului – ce rămâne garantul și susținătorul întreprinzătorului ori salariatului – a inițiativei individuale, față de riscurile inevitabile ale pieței. Mai departe, cetățenii lumii postcomuniste – în principiu, desigur, partizani ai reformei și pieței libere – renunță greu la o serie de lucruri ce sunt în fond incompatibile cu aceasta, cum ar fi siguranța locului de muncă ori unele măsuri de protecție și asigurare socială cu care comunismul i-a obișnuit (cum sunt educația și asistența medicală gratuite). Stranie poate părea și prelungirea mentalității de „funcționar de stat" în noua lume postcomunistă; cei mulți, crescuți și formați sub ordinea totalitară, aspiră de

regulă la posturi sigure și privesc cu neîncredere orice implică schimbare și risc. Este aproape imposibil să convingi pe un cetățean al lumii postcomuniste că, în fond, „nesiguranța zilei de mâine" nu înseamnă neapărat ceva rău și că s-ar putea ca ea să ascundă și surprize plăcute, nu numai amenințări și catastrofe. Persistența mentalităților (fals) egalitare, de sorginte comunistă, a contribuit apoi la dramatizarea unor aspecte în parte inevitabile în epoca tranziției – ca inflația și șomajul ce reclamă reorientări ale forței de muncă. Poate paradoxal pentru ochii occidentalului, mulți cetățeni ai lumii postcomuniste se simt insultați de mărfurile la prețuri inaccesibile ce au umplut acum rafturile goale din trecutul comunist și se descurcă greu în haosul aparent al pieței. Inflația galopantă – rezultat poate și al liberalizării prețurilor fără asigurarea suficientă a competiției și concurenței, care a promovat structuri pseudomonopoliste – accentuează decalajele, oricum mari, între Est și Vest; „valuta" este acum mai puternică decât oricând, spre nemulțumirea multora ce se văd din nou „cetățeni de categoria a doua" într-o Europă ce ar trebui acum să fie a tuturor.

În plan social, tranziția a creat posibilități de „mobilitate socială" de neînchipuit în urmă cu câțiva ani. S-a scris mult despre principiul social fundamental de reglare la dictaturile comuniste, și anume, frica – frica de autorități, de vecini, de securitate ș.a.m.d.; dispariția „fricii generalizate", după 1989, a descătușat toate energiile paralizate de aceasta – și, desigur, nu numai pe cele bune. Este bine cunoscut faptul că, sub ordinea comunistă, singurele zone care au cultivat reflexele pieței au fost cele din marginea legii – „piața neagră", de pildă, de regulă tolerată de autorități corupte ori chiar controlată de colaboratori ai puterii. Nu este atunci atât de surprinzător că, la dispariția fricii, aceste zone și „eroii" lor aveau deja poziții privilegiate în haosul în curs de transformare în economie de piață, poziții ce au fost uneori valorificate cu reală pricepere în afaceri. Rezultatul este o structură

socială nouă, în care vechi şi noi îmbogăţiţi coexistă, şi în care, după unii autori, operează uneori adevărate mafii întemeiate pe coaliţii ce-i cuprind atât pe noii întreprinzători, cât şi elemente ale vechii nomenclaturi şi ale poliţiei secrete, adesea reprezentând respectabile companii internaţionale. Este greu de distins, cred eu, între corupţia propriu-zisă şi imaginaţia, mai degrabă excesiv dramatizată, asupra originii unor averi suspect de rapid construite; dar este sigur că mare parte a cetăţenilor lumii postcomuniste se plâng de corupţia nemaiîntâlnită ce însoţeşte, practic peste tot, fenomenul tranziţiei. În concluzie, în plan social, Europa de Est de după '89 promovează noi elite, rezultat al apariţiei unei noi forme de putere – cea economică – relativ independentă de cea politică, atotputernică în ordinea totalitară.

În plan politic, cel puţin la prima vedere, tranziţia pare a fi reuşit cel mai vizibil. Libertăţile individuale, decenii întregi violate de dictatură, au fost restabilite şi sunt, cu excepţii, desigur – ca peste tot de altfel – respectate. Dar dacă libertatea este, cum să-i spun, „în firea omului", democraţia – ca mod în care din libertăţile individuale se construieşte libertatea colectivă într-o societate în care guvernanţii rămân sub controlul guvernaţilor – este un produs[1] occidental, mai degrabă artificial, a cărui amintire pare să fi fost pierdută în deceniile de totalitarism comunist. Adevărat, ritualurile democraţiei au fost adoptate peste tot în Europa de Est: s-au înfiinţat ori reînfiinţat partide politice de, practic, toate orientările – de la extrema dreaptă la extrema stângă –, au avut loc alegeri libere, considerate corecte de toată lumea, există o viaţă parlamentară la prima vedere normală, se fac şi se schimbă guverne, se fac şi se desfac coaliţii, există presă cu totul liberă (care uneori dă dovadă chiar de lipsă de responsabilitate în afirmarea zgomotoasă a proaspetei sale descătuşări).

1 Mă refer aici la o serie de principii ca separarea puterilor în stat, construcţia de instituţii independente de stat, balanţa puterilor etc., ca şi la atitudinea faţă de diversitatea opiniilor, faţă de majoritari şi mai ales minoritari etc. – care par să nu fie născute, ca dorinţa de libertate (înţeleasă ca respingere a restricţiilor, altele decât cele ce limitează libertatea altora), ci sunt rezultatul unei experienţe istorice neuniversale.

Analiştii se întreabă însă în ce măsură pluralismul politic reflectă adevărate pluralităţi de interese de grup coerent articulate (şi nu se explică şi prin eliberarea de ambiţii şi vanităţi personale reprimate de dictatură) şi în ce măsură proaspăt descoperitul joc politic este într-adevăr operant în rezolvarea problemelor fundamentale ale noilor democraţii. Iar sondajele de opinie certifică adesea scepticismul publicului, gata să-şi lege nemulţumirile provocate de perioada tranziţiei de corupţia şi ineficienţa „politicianismului" – cu corolarul mai degrabă ameninţător că „o mână forte" ar putea face mai mult pentru el, cel puţin în această primă etapă spre mai bine.

În plan cultural, urmările tranziţiei sunt mai degrabă dureroase. Cu un suport al statului ce descreşte continuu – ca urmare a doctrinei privatizării şi a dificultăţilor generale ale economiei – dar cu un sector privat abia în formare şi preocupat de regulă de nimic altceva decât de necesitate, în care deci cultura nu intră, instituţiile culturale sunt, peste tot în Europa de Est, în criză. Dacă mai adăugăm şi dificultăţile înţelegerii mecanismelor pieţei intelectuale şi adaptării la ele, ne vom explica nemulţumirile adesea zgomotoase ale vechilor şi noilor producători culturali, de atâtea ori miraţi că libertatea la care au visat le este în fapt atât de îngrădită de însăşi mult dorita piaţă cu nevoile şi criteriile ei pedestre.

În sfârşit, *în plan moral,* tranziţia scoate peste tot în evidenţă, cred eu, că „etajul ideologiei", necunoscut occidentalului şi fals populat decenii la rând în Europa de Est de reprezentările triviale ale unui pseudomarxism-leninism simplificat, este resimţit ca necesar în epoca postcomunistă şi apt a deveni sediul a vechi şi noi fundamentalisme, nu neapărat benigne – ca cele etnice, religioase, ori mesianic-justiţiare[1].

1 Vezi, de pildă, războaiele etnice şi religioase din centrul Europei în 1993 (drama din Bosnia).

... Ar trebui oare să deducem din aceste observaţii, că tranziţia în Europa de Est se află în criză?

După părerea mea, nu. Mi se pare însă important să înregistrăm ineditul eforturilor de redescoperire a virtuţilor capitalismului, după experienţa (pseudo)socialistă ratată, în sens aparent exact opus sugestiilor marxiste. Şi să remarcăm că, respinsă zgomotos în faza iniţială a proiectului de reconstrucţie – proiect ce asocia confuz ambiţioase analogii istorice şi geografice – experienţa comunistă, cu traumele şi sechelele ei, ne însoţeşte ca o umbră pe drumul ieşirii din roşu.

Este aceasta o tragedie? Memoria este şi un semn de sănătate. Dacă la originea dificultăţilor noastre stă această prezenţă a trecutului, de care nu putem scăpa, lucrul acesta nici nu trebuie să ne mire, nici să ne sperie. El este normal, în măsura în care şi durerile facerii sunt fireşti. Dacă tranziţia este în criză, deci, aceasta este o criză de creştere. Din care, însă, pare a se naşte ceva diferit de „proiectul" iniţial...

Cititorul va fi observat el însuşi câte aproximaţii cuprinde acest text. În primul rând, el nu se referă la Europa în ansamblul său, ci la Europa de Est, desigur văzută cu ochii unui român. Dar oare câte propoziţii nedisputabile, privind Europa de Est ori Europa în general, se pot pronunţa astăzi? Am preferat deci să avansez ipoteze referitoare numai la zona eliberată în '89; cercetarea modurilor în care aceasta intră în rezonanţă cu restul continentului, ducând la conturarea unui spaţiu pe care să-l simţim ca pe o casă a noastră a tuturor, de la Atlantic la Urali, rămâne în sarcina cititorului, din Est ori din Vest. Numai cu ajutorul său ne vom putea, astfel, completa imaginea despre o Europă viitoare ai cărei germeni se află, într-adevăr, în Europa '93.

CUPRINS

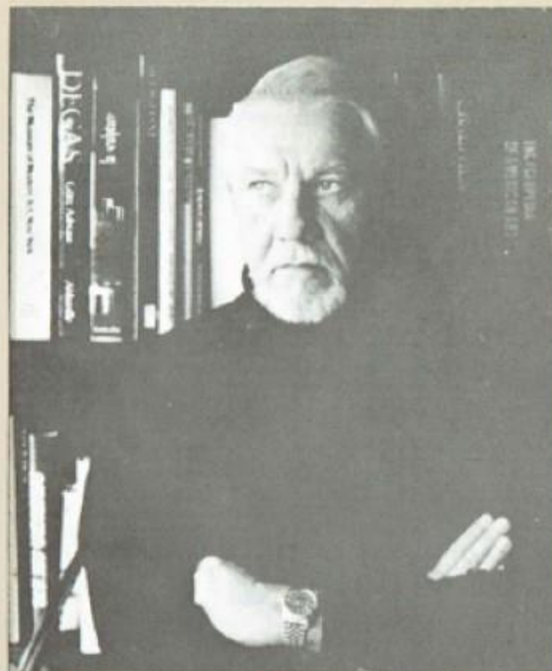
Redactor : Domnița Ștefănescu
Tehnoredactor : Gheorghe Chiru

Bun de tipar 08.08.1994 Apărut 1994
Coli de tipar 10,25

Tehnoredactare computerizată
INFO-TEAM Ltd.
Fax: 659.46.26

Tipărit la
Editura și Atelierele Tipografice
METROPOL

„... Ar trebui oare să deducem din aceste observaţii, că tranziţia în Europa de Est se află în criză?

După părerea mea, nu. Mi se pare însă important să înregistrăm ineditul eforturilor de redescoperire a virtuţilor capitalismului, după experienţa (pseudo) socialistă ratată, în sens aparent exact opus sugestiilor marxiste. Şi să remarcăm că, respinsă zgomotos în faza iniţială a proiectului de reconstrucţie – proiect ce asocia confuz ambiţioase analogii istorice şi geografice – experienţa comunistă, cu traumele şi sechelele ei, ne însoţeşte ca o umbră pe drumul ieşirii din roşu.

Este aceasta o tragedie? Memoria este şi un semn de sănătate. Dacă la originea dificultăţilor noastre stă această prezenţă a trecutului, de care nu putem scăpa, lucrul acesta nici nu trebuie să ne mire, nici să ne sperie. El este normal, în măsura în care şi durerile facerii sunt fireşti. Dacă tranziţia este în criză, deci, aceasta este o criză de creştere. Din care, însă, pare a se naşte ceva diferit de „proiectul" iniţial..."

ISBN 973-9155-44-8 Lei 2800